

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav etnologie

Bakalářská práce

Andrea Kováčsová

Pohřbívání muslimů v České republice

Muslim Burials in the Czech Republic

Ráda bych poděkovala vedoucí bakalářské práce PhDr. Tereze Hejzlarové, Ph.D. za trpělivost, rady a připomínky a všem informátorům, kteří se mnou strávili čas a ochotně mi odpovídali na dotazy.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne .....

.....

Jméno a příjmení

Klíčová slova (česky):

hřbitovy, islám, pohřbívání, rituál, smrt

Klíčová slova (anglicky):

cemeteries, islam, burials, ritual, dead

Abstrakt (česky):

Autor práce se zabývá problematikou muslimského pohřbívání v České republice. V práci je zdůrazněn vliv muslimských tradic spojených s pochováním zesnulého a případné problémy, které mohou nastat v České republice. Není opomenut historický vývoj přijímání islámu na českém území a dopady z toho vyplývající pro pohřebnictví. Autor se dále zabývá současnými zákony a novými možnostmi, které se dotýkají muslimského pohřbívání. V práci bylo dosaženo zjištění možností zachování tradic při pohřebních rituálech. Dále byly zkoumány současné české zákony související s pohřebnictvím a z nich vyvozené závěry pro možné změny či kompromisy, které se týkají nejen muslimského pohřbívání, ale i jiných kulturních tradic majících svá specifika.

Abstract (in English):

Author of the thesis writes about problems surrounding Muslim burials in the Czech Republic. This thesis concentrates on the influence of a Muslim traditions related to burying deceased and possible problems which may arise in the Czech Republic. Historical development is not omitted during acceptance of Islam in the Czech area and consequences for the funeral industry. Author further deals with current laws and new possibilities concerning Muslim burials in the Czech Republic. The thesis has been able to find out the possibilities of preserving traditions in funeral rituals. In addition, the current Czech laws on burial were examined and conclusions drawn from them for possible changes or compromises concerning not only Muslim burial, but also other cultural traditions with specifics.

Obsah

Úvod.....	8
1 Zhodnocení literatury.....	9
2 Metodologie.....	11
3 Islámská eschatologie.....	13
4 Pohřební rituály při přípravě na pohřeb.....	16
5 Průběh pohřbu.....	18
6 Dějiny muslimské obce.....	22
7 Pohřbívání muslimů v České republice.....	25
8 Terénní výzkum.....	26
8.1 Jaký je váš věk a země původu?.....	28
8.2 Jak bude vypadat konec světa? Co čeká věřící v ráji a nevěřící v pekle?.....	28
8.3 Co se stane po smrti s duší a tělem člověka? Co se s nimi děje v hrobě?.....	30
8.4 Jsou nějaké úkony a právní záležitosti, které by měl umírající udělat ještě před smrtí? Kdy se sepisuje závěť a jak se dělí majetek?.....	31
8.5 Jak probíhá příprava na pohřeb?.....	33
8.6 Jak probíhá pohřeb?.....	37
8.7 Co se děje po pohřbu? Jak probíhají kondolence a pohřební hostina?.....	42
8.8 Fungují v zemi původu pohřební služby? Pokud ano, jak se podílí na celém pohřbu?.....	44
8.9 Zažil/a jste muslimský pohřeb v České republice? Pokud ano, jak to probíhalo.....	47
8.10 Otázka pro Vladimíra Sáňku, Islámskou nadaci v Praze a manžele Váhalovy: Jaký mají postoj muslimové v domovům seniorů a hospicům?.....	48

8.11	Otázka pro Vladimíra Sážku: Jak je to v současnosti se zvláštními právy a možnostmi získat neveřejné pohřebiště?.....	48
8.12	Zhodnocení.....	49
	Závěr.....	51
	Seznam literatury.....	52

Úvod

V této bakalářské práci se autorka bude věnovat islámské eschatologii, islámskému pohřebnímu obřadu a pohřbívání muslimů v České republice. Problematika soužití muslimů a příslušníků jiných náboženství je stále více aktuálním tématem a dotýká se mnoha součástí naší kultury včetně pohřebnictví. Právě pohřebnictví je tématem celkově spíše opomíjeným, a proto je pochopitelné, že problematice etnických a náboženských menšin je věnováno o to méně pozornosti.

V první části bakalářské práce bude věnována pozornost islámské eschatologii a normativní podobě pohřebních rituů, a to proto, že tyto teoretické roviny udávají formu pro praktiky muslimů. Vzhledem k faktu, že se normativní podoba islámu původně utvářela v zemích arabského světa, bude autorka čerpat některé informace z publikací arabistů, neboť tato skutečnost ovlivnila podobu islámu i v zemích mimo Afriku a Arabský poloostrov. Nicméně i v islámu dochází k přejímání prvků a vytváření nových kulturních vzorců, které se napříč islámským světem¹ liší. Dále nebude vynechán stručný nástin dějin Muslimské obce na území dnešní České republiky, neboť historický vývoj jejího postavení dokresluje její dnešní stav.

Muslimská komunita žijící na českém území nebyla a doposud není příliš velká. Podle výzkumné zprávy zpracované pro Ministerstvo vnitra se dle poměrného zastoupení vyskytuje v České republice přibližně deset až dvanáct tisíc muslimů, přesný počet ale není znám. Ze zprávy dále vyplývá, že je zde nejvíce zastoupena sunnitská větev islámu. Na základě této informace se autorka bude nadále zabývat sunnitskou větví islámu a zaměří se na turkickou sunnitskou subcivilizaci, a to proto, že ta je na českém území nejvíce zastoupena. (Topinka, 2006/2007, p. 49) Zároveň se chce vyhnout zpracování tohoto tématu u arabské sunnitské subcivilizace, které se již věnovala Jana Malecká v rámci své disertační práce, později publikované pod názvem *Narození, svatba a pohřeb v sunnitském islámu* (2014).

Ve druhé části práce budou představeny výsledky terénního výzkumu uskutečněného v České republice mezi institucemi zaměřenými na islám, zdejšími imámy² a muslimy turkické sunnitské civilizace, se zaměřením na jejich interpretaci funerální problematiky včetně komparace jejich zkušeností s pohřbíváním v zemích původu a ideálně i v České republice.

---

1 Islámským světem jsou vnímány ty státy, kde je islám dominantním náboženstvím.

2 Slovo imám může mít více významů. V nejobecnější rovině je to člověk, který je vzdělaný a je vybrán jako vůdce, kterého je dobré následovat. (Leaman, Abdul-Raof, Afsaruddin, Albayrak, Ali, Shamsher Ali, Ameer ... Wild, 2006, p. 289)

1. Zhodnocení literatury

Problematice pohřbívání muslimů v České republice nebyla doposud věnována přílišná pozornost. Tématu se dotkla Jana Malecká v rámci své publikace *Narození, svatba a pohřeb v sunnitském islámu* (2014). Malecká v této publikaci vychází ze svých terénních výzkumů konaných jak v České republice, tak v Sýrii, Jordánsku, Izraeli a v Palestině. Popisuje zvyky, tradice a průběh jednotlivých rodinných obřadů v těchto zemích dle zkušeností informátorů a poukazuje též na změny v jejich vykonávání na českém území. Pro potřeby této práce bude vhodné eventuálně porovnat získané informace.

Vzhledem k tématu práce byl využit jako jeden z hlavních zdrojů *Korán*, neboť ten představuje hlavní pilíř pro definování a utváření pravidel správného způsobu života muslimů. V rámci tématu se je autorka pokusí reprodukovat a interpretovat, a to na základě českého překladu *Koránu* (1972) od Ivana Hrbka a v případě ne zcela přesných informací využije další literaturu. Pro začátek je třeba připomenout, že české verze Koránu nejsou perfektně přeložené. Hrbkův překlad byl zvolen proto, že jej využívají česky hovořící muslimové. Autorka neovládá arabský jazyk, a tudíž nemohla pracovat s originálním textem. Je tedy vhodnější pracovat s tímto překladem než s jiným v odlišném jazyce vzhledem k neznalosti konkrétních verzí v dalších jazycích, které jsou muslimy žijícími v Čechách používány.

Pozornost je dále zaměřena na literaturu orientalistů. Čerpáno bylo převážně od arabistů, a tudíž je pochopitelné, že jejich poznatky budou zaměřené na arabský svět se státy s vyznavači sunnitského islámu, nicméně normativní podoba islámu se utvářela právě v tomto prostředí a ovlivnila jeho podobu i v zemích mimo Afriku a Arabský poloostrov. Velmi přínosná a ohledně tematiky smrti vcelku ojedinělá je kolektivní monografie *Smrt, hroby a záhrobí v islámu* (Ostřanský, B., Beránek, O., Boušek, D., Melčák, M., Ťupek, P. & Klapetek, M., 2014). Obsahuje celkem osm studií o islámské funerální problematice, které zahrnují jak období středověku, tak i současnost a zajímavá je proto, jak udává sám Ostřanský: “V soudobém, nemuslimském bádání dosud funerální muslimská problematika víceméně unikala systematickému studiu, neboť komplexní výzkum vyžaduje různorodé metodologické přístupy i rozličná oborová východiska, což zase předpokládá týmovou práci v tomto směru vskutku sporadickou.” (Ostřanský et al., 2014, p. 10) Pro doplnění informací bylo čerpáno z jeho publikace *Malá encyklopedie muslimské společnosti* (Ostřanský, 2009).

Druhým orientalistou je Luboš Kropáček, který ve své publikaci *Duchovní cesty islámu* (1993) rozebírá mimo jiné i islámskou věrouku včetně eschatologie. Kapitoly

pojednávající o stejných tématech jako tato práce jsou kratší a stručnější, nicméně obsahují informace, které v jiných publikacích vybraných pro tuto práci nejsou anebo se v některých bodech liší. Kropáček píše o islámské eschatologii a pohřbívání také v příspěvku *Umírání, smrt a eschatologické představy v islámu* (Kropáček, 2010) ve sborníku *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti* (Ondračka, Kropáček, Halík, Lyčka & Zemánek, 2010) a v příspěvku *Islám v českých zemích* (Kropáček, 2009, pp. 21-29) ve sborníku *Islám v českých zemích* (Červenková, A.-P. Rethmann (Eds.), 2009). V druhém zmíněném příspěvku také nastiňuje vznik a fungování české muslimské obce od jejího vzniku do současnosti, což poskytuje možnost srovnání s další publikací *Islám v srdci Evropy* (Mendel, Ostránský & Rataj, 2007). Autoři se v ní zabývají přítomností islámu již od středověku, jeho zkoumáním ze strany orientalistů a projevy islamofobie, vnímání islámu na českém území od jeho prvních literárních zmínek až po dobu Československa. Popsány jsou zde obširněji dějiny české muslimské obce a také problematika islámu v současné době, přesněji přibližně do roku 2007. Nicméně toto téma není v další dostupné literatuře a pracích rozebíráno, a tak autorka bude v kapitole o dějinách muslimské obce v této práci vycházet z těchto dvou publikací.

K této bakalářské práci je vhodné i připojit *Antropologický slovník* (Malina, 2009), který obsahuje mnoho termínů rozsáhle zpracovaných včetně muslimské tematiky. Konkrétně se termínem *smrt a pohřeb – *islámská civilizace* zabýval Tomáš Mořkovský (Mořkovský, 2009, pp. 3794-3797).

Problematikou celkového pohřbívání na území České republiky se zabývá Tomáš Kotrlý, který se zabývá agendou pohřebnictví na Ministerstvu pro místní rozvoj. Ve svém díle *Pohřebnictví: Právní zajištění piety a důstojnosti lidských pozůstatků* (Kotrlý, 2014) a ostatků se dotkl i tématu pohřbívání muslimů. Vývoj právního postavení muslimské obce je více rozebrán v *Analýza přiznání (zvláštních) práv muslimské náboženské obci v ČR* (Janků, 2013).

Pro upřesnění některých termínů byla využita publikace *The Qur'an: an Encyclopedia* (Leaman, at. al., 2006) a článek *Islamic Tradition at The End of Life* (Ross, 2001) z odborného periodika.

Pro inspiraci pro vlastní výzkum autorka použila publikace *Úvod do etnologického výzkumu* (Doušek, Holub, Holubová, Janeček, Obrovský, 2014) a *Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii* (Soukup, 2014).

2. Metodologie

Práce je rozdělena na dvě části, a to na teoretickou a praktickou část. Teoretická část je zaměřena na informace z dostupné literatury o eschatologii, přípravách na pohřeb, pohřbu, kondolenci a pohřební hostině, dějinách muslimské obce. Zpracování celé pohřební tematiky podle literatury bylo vytvořeno proto, že by v ní měla být zachycena ustálená pravidla pro průběh a popsány širší souvislosti pro jejich konání. Autorka v této části čerpala převážně z výše popsané literatury a elektronických zdrojů.

Praktická část navazuje na teoretickou část a jejím cílem je představit informace získané skrze kvalitativní výzkum, a to polostrukturovanými rozhovory vedenými přímo s muslimy. Tato metoda byla zvolena proto, že cílem práce je získat konkrétní, dlouhé a značně detailní odpovědi, které se nedají pořádně zachytit pouze skrze zúčastněné pozorování nebo kvantitativní metody, tj. respondent³ by nemusel například v anonymním dotazníku nebo v rámci strukturovaného rozhovoru poskytnout veškeré informace. Navíc by mohlo dojít k jejich ne zcela přesnému podání, které by vedlo ke zkreslení celého výzkumu. Dále taková varianta v případě dotazníku vyžaduje ochotu respondenta strávit delší čas psaním a zároveň neumožňuje tazateli pokládat dodatečné otázky pro upřesnění nejasných informací. Polostrukturované rozhovory se tak jeví vhodnou metodou, neboť mají stanovenou osnovu otázek, ale zároveň umožňují pokládat dodatečně otázky a měnit jejich celkové pořadí podle průběhu rozhovoru. A navíc, vzhledem k zaměření práce na tuto určitou skupinu lidí, umožňuje vedení polostrukturovaných rozhovorů získání větší důvěry mezi badatelem a informátorem⁴, čímž lze pravděpodobněji docílit získání žádaných informací, byť jak udává Petr Janeček (Doušek, et al., 2014): „Formální atmosféra nebo necitlivě zvolené otázky rozhovoru mohou navíc informátora odradit a v extrémních případech dokonce badateli zcela uzavřít vstup do etnografického terénu. V úvahu je třeba také vzít efekt sociální žádoucnosti, na základě kterého informátoři často odpovídají tak, jak si myslí, že to od nich badatel očekává“ (p. 81)

V rámci rozhovorů bude zaměřeno na islámské instituce fungující na území České republiky, imámy s vysokoškolským teologickým vzděláním a dále muslimy zde žijící, a to proto, že v reálu se praktikování islámu a patřičných rituálů a úkonů s velkou

---

3 U respondenta se očekává, že se nebude vymykat stanovenému tématu a seznamu otázek, jak je charakteristické pro kvantitativní metody výzkumu. (Janeček, 2014, p. 82)

4 Informátor je osoba, u které badatel jeví zájem o jeho názor i za cenu odchýlení se od předem stanoveného pořadí otázek a částečně i od celkového jejich seznamu. Tento postup je typický pro kvalitativní metody výzkumu. (Janeček, 2014, p. 82)

pravděpodobností v menší či větší míře liší od předepsaných pravidel a může se o to více lišit regionálně. Průběh výzkumu bude nadále popsán v kapitole Terénní výzkum.

3. Islámská eschatologie

Islámská eschatologie má pochopitelně hlavní roli při utváření podoby pohřbu pro zesnulé muslimy. Lze ji tradičně rozdělit na kolektivní, zahrnující Soudný den a pobyt v pekle a v ráji, a individuální, pod kterou spadá posmrtná existence duše do Dne vzkříšení a která se také nazývá barzach. Individuální eschatologie je plná rozporuplných názorů o vědomí duše a jejího vztahu k tělu, neboť v Koránu jí není věnováno tolik pozornosti, a proto je těžké tuto problematiku v bádání uchopit. Tato názorová nesourodost vede samozřejmě k různorodým praktikám při pohřbívání a při vykonávání pohřbů a práce orientalistů a dalších badatelů o jejich reálné podobě jsou spíše ojedinělé (Ostřanský, Beránek, Boušek, Melčák, Ťupek & Klapetek, 2014, pp. 11, 77) Jak udává Ostřanský: “Islám nezná ono rozdělení na sakrální a profánní, které jsme s jistou samozřejmostí zvykli v té nejobecnější rovině předpokládat, ale jeho ambicí je naplnit cele a plně život člověka. Od nejtěplejšího dětství utváří muslima život v rodině, atmosféra prožitků v komunitě a hlavně nesdělitelná a nepřenositelná zkušenost víry (ímán). I kdybychom se důkladně obeznámili s Koránem, Tradicí Prorokovou (sunna) i kompendii islámského práva (fiqh), stále tím ještě plně neobsáhneme svět věřícího muslima.” (Ostřanský, 2009, p. 7)

Smrt člověka je v islámu vždy považována za úmysl Boha, kterému náleží vše na zemi i na nebesích. On rozhoduje o následném osudu všech zemřelých v Den soudný⁵, kdy budou věřící uvedeni do ráje a nevěřící do pekla. (Hrbek, 1972, pp. 14-17)

Těsně po smrti dorazí k zesnulému anděl smrti Azrael, jenž mu odebere duši. Další podrobnosti o dění po smrti až do Dne zmrtnýchvstání nejsou v Koránu popsány. Nicméně Kropáček (1993, p. 82) a Ostřanský (2009, p. 53) dodávají, že podle mnohých teologů následuje hned po smrti soud vedený anděly Munkarem a Nakírem. Tato představa nepochází z Koránu a má mnoho dalších lidových verzí, nicméně i přesto se odráží v pohřebních rituálech, jak bude dále uvedeno. V hrobě navštíví nebožtíka dva andělé Munkar a Nakír. Budou se ptát na jeho víru, Boha a proroka. Podle odpovědí zesnulého bude poté vypadat jeho pobyt v hrobě až do Soudného dne. Věřícího zde uvítají andělé a jeho hrob promění v krásnou zahradu, nevěřícího zde budou naopak čekat ohyzdní tvorové a sedmihlaví hadi. (Mořkovský, 2009, p. 3795) Mimo to je také hodně rozšířená představa o úzkém mostu s ostrými břity, po kterém přejdou věřící bez úhony, ale nevěřící propadnou do pekla, které se nachází pod ním.

---

⁵ Kromě tohoto označení se užívají též názvy Den zmrtnýchvstání, Den rozhodnutí, Den rozdělení, Hodina aj. (Ostřanský, 2009, str. 37)

(Kropáček, 1993, p. 83)

Předzvěstí Soudného dne bude apokalypsa, jejíž podoba se různí dle mnoha forem lidové zbožnosti. (Ostřanský, 2009, p. 107) Jakmile se přiblíží Den zmrtvýchvstání, tak poprvé zatroubí anděl Rafael na pozoun. Na nebi se rozptýlí dým a zanikne veškerý život na zemi. Po druhém zatroubení povstanou všechny lidské duše a shromáždí se na planině, kde budou čekat čtyřicet let na Poslední soud. Poté se zjeví Bůh na trůnu, který ponese osm andělů a nastane dlouho očekávaný Poslední soud, který podle lidského měřítka bude mít 50 000 let. (Hrbek, 1972, pp. 99, 136, 163, 171, 191; Kropáček, 1993, p. 83) Každý člověk obdrží svoji knihu skutků a střetne se tak se svými činy z pozemského života. Kdo dostane knihu do své pravé ruky, ten bude bohatě odměněn v ráji zatímco ten, který ji obdrží do levé ruky, si bude přát konečnou smrt, aby se vyhnul pekelnému ohni. (Hrbek, 1972, pp. 92, 94, 97, 190)

Věřící, ať už muži nebo ženy, budou uvedeni do ráje, jehož zahrady se rozprostírají po nebesích a kde pozбудou jakékoliv nenávisti. Na bohobojné zde bude čekat jídlo a pití rozlévané mladými chlapci, honosný oděv, sličné a netknuté dívky a mír, o nichž se jim v pozemském životě nesnilo. (Hrbek, 1972, pp. 28, 44, 164, 180) Do ráje se rovnou dostanou lidé, kteří zahynuli při bojích za svoji víru a zbožné ženy, které zahynou při porodu nebo v době šestinedělí. (Kropáček, 1993, p. 83; Ostřanský, 2009, p. 53)

Nevěřící budou vzkříšeni jako slepí, protože přehlíželi v pozemském životě boží znamení. Odpustit nelze ani těm, kteří se začnou kát až těsně před smrtí anebo budou prosit o přímluvu u věřících, ledaže to Bůh dovolí. (Hrbek, 1972, p. 105) Někteří teologové připouštějí, že trest v pekle nemusí být vždy věčný, záleží na míře prohřešení věřícího. V pekle je čekají řetězy s okovy, nesmírný žár a horká a zahrávající voda, která neuhasí jejich žízeň. (Kropáček, 1993, p. 85)

Muslimští duchovní navíc vytvořili představu o sedmi či osmi stupních rajských zahrad a sedmi stupních pekla, které se odvíjí od míry zbožnosti a prohřešení v lidském životě. Na nejvyšším stupni v ráji je Boží trůn, zatímco v pekle je strom zaqqúm rodící hlavy satanů. (Kropáček, 1993, pp. 84-85)

Lze pozorovat, že se v islámu často vyskytují úkony a časová období v určitých číselných kombinacích a intervalech. Jedno z vysvětlení lze hledat skrze numerologii, která byla rozšířená v době středověku a dodnes se těší oblibě. Nutno podotknout, že arabská písmena sloužila také jako záznamy čísel, a proto zde vznikl prostor pro výklady textů a

jejich spojení s číselnými hodnotami. Takové výklady se dotkly i Koránu, nicméně pocházely od středověkých učenců kontroverzního původu, neboť numerologie spadá mezi okultní nauky. Každopádně lze zmínit, že mezi oblíbená čísla spadaly sedmička a trojka, které se často vyskytují při úkonech muslimů. Větší čísla jako třeba čtyřicet spíše než přesný počet udávají obecně velké množství, a tak by také měly být vnímány. (Ostřanský, 2009, pp. 149-150) Nicméně numerologii nelze vzhledem k její povaze brát za prioritní východisko při snaze definovat, proč se některá čísla a úkony praktikují zrovna tolikrát, kolikrát je dáno. Zde se nabízí prostor pro oslovení informátorů pro jejich lepší objasnění.

4. Pohřební rituály při přípravě na pohřeb

Od těchto představ o smrti se odvíjí nutnost rituální očisty a správné manipulace s mrtvým tělem. Člověk ležící na smrtelné posteli by měl vždy otočit hlavu směrem k Mekce a zvolat: “Není božstva kromě Boha.”, protože po jeho konci života přiletí anděl smrti Azrael a odnese jeho duši. Duše věřícího při tomto úkonu netrpí, naopak nevěřící se bude chtít vrátit do života, aby konal dobro. Přítomní lidé často navíc recitují 36. súru Koránu, protože je zde popsán přechod na onen svět. Je zakázáno přílišné truchlení, které způsobuje zesnulému utrpení, naopak by pozůstalí měli žádat o odpuštění jeho hříchů, neboť je to projev dobrého skutku, za který obdrží muslim odměnu od Boha. (Mořkovský, 2009, p. 3795; Ostránský et al., 2014, p. 63, 260)

“V okamžiku smrti je muslim zbaven všech závazků, kterým již nemůže dostát. To se týká zejména závazků rodinných. Pozůstalý se tak opět stává ženichem či nevěstou a může vstoupit do nového manželství.” (Mořkovský, 2009, p. 3795)

Umírající člověk muslimské víry by měl sepsat závěť ve prospěch rodičů a dalších příbuzných. Nikdy nelze měnit závěť kromě případu, kdy je možné shledat zaujatost nebo chybu v rozhodnutí zesnulého. Při této situaci je třeba, aby došlo k urovnání mezi dědici. V případě nutnosti sepsat závěť během cestování by měli vždy svědčit dva spravedliví muži. (Hrbek, 1972, pp. 17, 44) Kropáček udává, že znevýhodnění žen v otázce dědictví je dáno “větší společenskou odpovědností a efektivností muže a jeho práce.” (Kropáček, 1993, p. 133) “Z pozůstalosti se vždy nejdříve musí odečíst dluhy. Závětí může muslim odkázat na náboženské a dobročinné účely nebo cizím osobám mimo okruh zákonných dědiců nanejvýš třetinu čistého jmění. Zůstatek se dělí. Synův podíl je vždy dvojnásobkem podílu dcery. Pozůstalý manžel má právo na polovinu, jsou-li zde však vlastní nebo synovy děti, pak jen čtvrtinu. Pozůstalá manželka dědí obdobně čtvrtinu nebo, žijí-li děti, osminu. V dalších skupinách dědiců počítá klasická šaría vedle příbuzenských i s klientskými vztahy. Zná také možnost vyloučení z dědictví, jestliže dědic způsobil smrt zůstavitele, hlásí-li se k jinému náboženství apod. Závětí je zpravidla určen také vykonavatel zůstavitelovy poslední vůle, který pozůstalost rozděluje pod dohledem soudce, kádího.” (Kropáček, 1993, p. 132)

Hned po smrti je potřeba tělo nejdříve svléct, sundat šperky, přivřít ústa a podvázat je šátkem, přivřít oči, tělo položit do přímé polohy nohama směřujícíma k Mekce a nohy následně svázat, neboť nastane posmrtná ztuhlost a poté by již nebylo snadné připravit tělo k

obřadu. Následuje omytí, kterého se ujme blízký příbuzný zesnulého, nicméně pokud by hrozilo riziko zničení či rozpadnutí těla, stačí na něj vodu vylít anebo vykonat symbolické omytí jemným pískem či prachem. Doporučuje se použít vlažná voda s mýdlem, do které mohou být přidány vonné esence. Výjimku v omývání představují padlí bojovníci, poutníci, kteří zahynuli při vykonávání pouti do Mekky a lidé, kteří v době smrti vykonávali zbožné úkony, neboť jejich krev bude v Den vzkříšení vonět pižmem. (Ostřanský et al., 2014, p.236)

Při začátku omývání se říká *basmala*⁶ a na konci se pronese prosebná modlitba⁷. (Ostřanský et al., 2014, pp.262-264) Ženu smí omývat pouze její manžel nebo jiná žena, muže pouze jeho manželka nebo jiný muž, u dětí na pohlaví nezáleží. Klapetek udává, že v případě dětí není nutné provádět rituální omytí, neboť děti nejsou povinovány modlitbou. (Ostřanský et al., 2014, p.265)

“Při omývání je u mužů zakryta zóna od pupku ke kolenům a u žen od ramen ke kolenům. ... Nejprve je omyta hlava, následuje pravá strana těla a nakonec levá strana. Omývání se opakuje třikrát, pětkrát či sedmkrát podle potřeby. ” (Mořkovský, 2009, p. 3795) Klapetek dodává, že tento postup je zaznamenán v hadísu⁸ ohledně omytí Muhammadovy dcery Zajnab. (Ostřanský et al., 2014, p. 265) Při omývání genitálií je potřeba je nechat zakryté a k mytí použít gumové rukavice nebo žínku. Celková očista těla má kromě praktického významu i význam symbolický, neboť zbavuje jedince duchovních nečistot sesbíraných během jeho životní cesty. (Ostřanský et al., 2014, pp. 264-265)

Po omytí jsou muži zabalení do tří vrstev a ženy do pěti vrstev bílého rubáše, přičemž látka přesahuje přibližně třicet centimetrů od hlavy a nohou.

Z rubáše jsou utrženy pruhy látky, které se po zabalení obvážou kolem kotníků, kolen, boků, pasu, ramen, krku a nad hlavou zesnulého. (Mořkovský, 2009, p. 3795) Klapetek odkazuje na hadíth z publikace *Zahrady spravedlivých*, kde se doporučuje právě bílá barva, nicméně bližší význam tohoto doporučení zde není rozebrán. (Ostřanský et al., 2014, p. 265) Pokud není nezbytně nutné, neukládá se tělo do rakve. (Kropáček, 2009, p. 61)

---

⁶ *Basmala* (“Ve jménu Boha, milosrdného, slitovného.”) je často užívaná fráze, zahajuje skoro každou síru v Koránu (výjimkou je pouze 9. síra nazývaná Pokání), nachází se v záhlaví náboženských spisů a před písemným i ústním projevem vyznavače islámu. (Ostřanský, 2009, p. 28)

⁷ “Ó, milosrdný Bože, žádající Tvé odpuštění.” (Ostřanský et al., 2014, p. 264)

⁸ Hadís je záznam o výročích, činech či postojích proroka Mohameda. (Ostřanský, 2009, p. 68)

5. Průběh pohřbu

Pohřeb by měl proběhnout ještě tentýž den, jak udávají některá náboženská ustanovení, nicméně lze jej odložit o pár dnů v případě možného uložení těla do chladicího boxu, aby tělo nezetlelo. Je prostý, skromný a jednoduchý a neměl by se v něm projevovat sociální status zemřelého. Celý obřad je zahájen modlitbou za zesnulého a je kolektivní povinností muslimů⁹. Může probíhat jak na nádvoří mešity, tak i venku pod širým nebem nebo v domě zesnulého, každopádně by na daném místě měl být udržován pořádek a čistota. Nejprve se provádějí modlitby vestoje za odpuštění a Boží milost pro zemřelého. Vede je buď nejbližší příbuzný zesnulého nebo imám. Ženy by se měly modlit odděleně od mužů tak jako při jiných modlitbách, nicméně tato skutečnost nevypovídá nic o rozdílném právním postavení nebo odpovědnosti mezi nimi. (Mořkovský, 2009, pp. 3795-3796; Ostřanský et al., 2014, p. 270) Modlitba by neměla probíhat během východu a západu slunce a při jeho zenitu a nedopřává se sebevrahům a novorozencům, kteří se narodili již mrtví. (Ostřanský, 2009, p. 181; Kropáček, 2009, p. 60) V případě sebevrahů jde opět o nevážení si života a odmítnutí Boží vůle. Ze stejného důvodu není v islámu schvalována eutanazie. (Ross, 2001)

Účastníci pohřbu musí nejprve provést rituální očistu¹⁰ a pak se postaví do řad před zesnulým, který by měl mít dle možností hlavu natočenou směrem k Mekce. Imám či příbuzný zesnulého pronese na začátek takbír¹¹, zvedne ruce do výše uší dlaněmi směrem nahoru a pokračuje recitací súry Fátíha¹². Poté opět zopakuje takbír, recituje chvály Proroka a po třetím takbíru recituje prosebnou modlitbu za zesnulého. Takbír se zopakuje počtvrté a imám pronese pozdravy míru napravo i nalevo jako při jiných modlitbách. (Kropáček, 1993, pp. 101-102; Ostřanský, 2009, pp. 180-181)

Dle výpovědí informátorů Malecké (2014, p. 176) se po modlitbách tělo dá na nosítka a připraví se k pohřebnímu průvodu na hřbitov. Nosítka by měla být nošena na ramenou, neboť to je projevem úcty k zesnulému. K hrobu by se mělo dojít rychle, neboť dobrá duše bude toužit po tom spočinout v klidu a blahu a naopak špatná duše by měla tížit co nejkratší dobu ramena těch, kteří nesou nosítka.

Lidé jdou před anebo vedle nosítek a tiše se modlí, měli by se také sami kriticky

---

9 Kolektivní povinnost muslimů znamená, že stačí, když se danému úkonu věnují jen někteří a ostatní jsou tím pádem zproštěni nutnosti se daného aktu účastnit. (Ostřanský, 2009, p. 181)

10 Čistota je v islámském světě velmi důležitá a vždy musí být součástí tzv. pěti pilířů islámu a dalších úkonů. (Ostřanský, 2009, p. 34)

11 Alláhu Akbar, neboli Bůh je převeliký. (Ostřanský, 2009, p. 181)

12 Súra Fátíha je první súrou Koránu, bývá součástí skoro každé modlitby. Její význam je natolik velký, že se zobrazuje na různých talismanech, kaligrafických dílech i předmětech běžně užívaných. (Ostřanský, 2009, p. 61)

zamyslet nad svým životem. Je zakázáno se hlasitě projevovat či pouštět hudbu. (Mořkovský, 2009, p. 3796) Oplakávání mrtvých u Arabů bylo dané zvykovým právem před přijetím islámu a věnovaly se jí jak příbuzné zesnulého, tak i profesionální plačky. Dle muslimské víry je toto chování nepřijatelné, neboť představuje odmítnutí Boží vůle a Jeho rozhodnutí, nicméně v reálné podobě měly zákazy na tyto praktiky jen malý vliv a v pozměněné podobě přetrvávají na některých místech dodnes. (Ostřanský, 2009, p. 181) Také je nepřijatelné, aby smuteční zvyky žen trvaly déle než tři dny, výjimku představuje smrt manžela. Dříve také platil zákaz nošení černých anebo tmavě modrých smutečních šatů, neboť tyto barvy byly užívány v předislámské době a poté nebyly sunnou¹³ schvalovány. (Ostřanský et al., 2014, pp. 64-65, 71)

Samotného pohřbu se povětšinou zúčastňují jen muži, a to proto, že ženy mívají větší sklony k emocionálním projevům, kterými by rušily zesnulého a dělaly by ostudu příbuzným. Tělo se spustí do hrobové jámy hluboké 1,5 až 2 metry tak, aby tvář směřovala směrem k Mekce. Po uložení se sundají pruhy látek, kterými byly svázaný končetiny. Hlavu je možné podložit třeba kamenem nebo hroudou hlíny, aby setrvala v dané poloze anebo je možné vytvořit výklenek směrem k Mekce a tělo položit na pravý bok. Je zakázáno pokládat milodary do hrobu. Každý ze zúčastněných může hodit tři hrsti hlíny do hrobu, ten je poté zasypán zbylou hlínou. Na hrob se položí kámen či dřevěná stéla, nicméně jejich tvary se v různých částech islámského světa liší. (Mořkovský, 2009, p. 3796; Ostřanský, 2009, p. 73) Pokud jsou problémy se získáním nového hrobu, lze využít starší hrob za předpokladu, že již došlo k zetlení zde uloženého těla a kosti byly posunuty na stranu na jedno místo. (Ostřanský et al., 2014, p. 275) Před Bohem jsou si všichni rovni, a proto se nemají vytvářet velké a zdobné hroby poukazující na bohatství zesnulého. Nicméně i přesto přetrvávaly sklony k občasným výstavbám hrobek i mauzoleí zesnulých významných muslimů, aby ti neupadli v zapomnění. Zároveň hrobky sloužily jako místa společenských setkání, přičemž slavný zesnulý se stával patronem čtvrti či města. (Ostřanský et al., 2014, p. 82)

Po pohřbu se opět recituje Korán, jak bylo doporučeno Muhammadem a účastníci se modlí za odpuštění hříchů zesnulého. Pozůstali by také měli uskutečnit plány zesnulého, které jsou pro blaho lidí, neboť jejich realizace napomůže zesnulému při Posledním soudu. Může to být třeba výstavba mešity, nemocnice, školy, dary různého typu a jiné. (Ostřanský et al., 2014, p. 276) Dle výpovědí informátorů Malecké (2014, pp. 194-198) se v den pohřbu pozůstali sejdou v domě zesnulého, v pronajatém sále nebo v pohřebním stanu postaveném u domu

¹³ Sunna je jeden z pramenů islámského práva, je to soubor výroků a činů proroka Mohameda, skládá se tedy z hadísů. (Ostřanský, 2009, p. 186)

zesnulého, kde se příbuzným projevuje soustrast a koná se hostina. Ženy tráví čas převážně s jinými ženami a muži také jen s jinými muži. Hostina je společná pro všechny a v arabských zemích je zvykem, že se o ni postarají sousedé anebo kdokoliv kdo není příbuzný zesnulého. Movití lidé připravují hostinu na celé tři dny pro všechny zúčastněné a chudé, lidé s menšími finančními možnostmi obvykle chystají oběd v den pohřbu a na třetí den přichystají večeři anebo se po dobu tří dnů podává hořká káva s vodou a malými zákusky a větší pohoštění se koná až třetí den. Ženy by neměly po tuto dobu používat líčení a parfémy, neboť je to projevem neúcty k zesnulému. Není definována smuteční barva, lze mít na sobě běžně užívané oblečení a barvy, nicméně někteří informátoři z výzkumu Jany Malecké dodávají, že je vhodnější volit tmavší barvy vyjma červené. V případě úmrtí manžela by žena neměla po určitou dobu vycházet z domu a po dobu dalších tří nebo čtyř měsíců se nesmí provdat, aby bylo jasné, že není těhotná. Kropáček ale udává, že smuteční barvou bývá bílá, lze ale využít i jiné barvy kromě červené. (Kropáček, 2010, p. 59)

“Po pohřbu zůstávají nejbližší pozůstalí několik dní doma, kde se o ně stará vzdálenější rodina. V tuto dobu přijímají smuteční návštěvy a kondolence. Je povinností dobrého muslima kondolovat rodině zemřelého. Kondolence probíhají zpravidla v průběhu tří dnů po pohřbu.” (Mořkovský, 2009, p. 3796) Dle výpovědí informátorů Malecké (2014, p. 193) není vhodné zůstávat příliš dlouho u pozůstalých, aby jim nebyla moc dlouho připomínána jejich ztráta. Konverzace by měly směřovat k tlumení žalu a k smíření se situací. Kondolence trvají přibližně po dobu tří dnů v domě pozůstalých, kde čeká na návštěvy pohoštění. Nemůže-li někdo dorazit na pohřeb a kondolovat v průběhu tří doporučených dnů, může tak učinit i později. Nicméně aby se předešlo takovým situacím a nikdo nepřišel o pohřeb tím, že nebyl informován, tak se o konání pohřbu oznamuje v mešitě a pohřební služba rozvěšuje letáky v okolí domu zesnulého.

Hřbitovy sloužily jako místa společenských setkání a v raném období existence islámu bylo zakázané hroby navštěvovat, neboť byly stále kultovními místy, nicméně ještě sám Mohamed tento zákaz zrušil. Návštěva hřbitova připomíná člověku smrt, navozuje úvahy o posmrtném životě a nutí ho k zamyšlení se nad vlastním životem. Pozůstalí by měli pečovat o hrob a jeho okolí, neboť zarostlé a špinavé hroby jsou vnímány jako pohrdání přeživších. Měl by se recitovat Korán (obvykle první súra Otvíratelka knihy), pronášet prosebné modlitby za zesnulé i dosud žijící. Po hrobech se nesmí chodit, sedět ani ležet. Pomníky by měly být skromné, ideálně ze dřeva nebo z kamene bez kritiky osudu a jakéhokoliv zdobení či znázornění obličejů. (Ostřanský, 2014, pp. 71, 277-279)

Nicméně na reálnou podobu pohřebního ritu mají vliv i regionální zvyky a tradice, ovlivněné navíc dalšími kulturami. Příkladem mohou být právě různé formy pomníků, náhrobků, hrobek a mauzoleí. Vliv zde také zaujímají různorodé zákony v zemích, kde není islám tradičním náboženstvím. (Mořkovský, 2009, p. 3797)

Vzhledem k výše popsaným informacím se zde nabízí prostor pro srovnání praxe v pohřbívání mezi informátory arabské sunnitské subcivilizace z výzkumu Jany Malecké (2014) a mezi informátory turkické sunnitské subcivilizace vyzpovídanými pro tuto práci.

6. Dějiny muslimské obce

Na českém území nikdy nedocházelo k delšímu kontaktu s islámem. K setkání docházelo na obchodních stezkách a výjimečně též na cestách šlechty a měšťanů do orientálních zemí, v novověku zasáhly do Evropy Osmansko-habsburské války.

K početnějšímu výskytu muslimů na českém území dochází na přelomu 19. a 20. století, jednalo se o muslimy z Balkánu. K nim se později přidali též muslimové ze Sovětského svazu, přičemž nejpočetnější skupinou byli Tataři a Čerkesové. Ve 30. letech 20. století se začali scházet muslimové žijící v Praze, Brně a ve Zlíně na základě svého vyznání a ne kvůli národnímu původu. Na přelomu let 1934 a 1935 byla založena Moslimská náboženská obec pro Československo s ústředím v Praze. Odkazovala se na říšský zákon z roku 1912, který uznává vyznání islámu podle hanafijského ritu¹⁴. Podle tohoto zákona má obec právo vést matriky členů, pořádat svatby a pohřby. (Kropáček, 2009, pp. 22-23; Mendel, et al., 2007, pp. 336, 359) Nicméně ke schválení byla ještě potřeba právní úprava, dodání stanov a kvůli matrikám, svatbám a pohřbům též schválení Ministerstva vnitra. Problém nastal při územním ohraničení, kdy v případě zahrnutí i území Slovenska a Podkarpatské Rusi by bylo potřeba postupovat jiným směrem v byrokracii. V Čechách byl uznán islám hanafitského ritu, zatímco na Slovensku to byl obecně islám. (Mendel, et al., 2007, p. 337)

V následujících letech docházelo k prodlužování legislativního procesu, z počátku hlavně ze strany muslimů kvůli vnitřním rozporům a personálním nejasnostem. Roli zde hrály i požadavky na uzavírání sňatků a konání pohřbů podle muslimského vyznání, které tehdy v ČSR nebyly možné, dále i nevhodný návrh stanov a požadavek arabštiny jako úředního jazyka. Svou roli v legislativním procesu sehrálo Ministerstvo vnitra, Ministerstvo spravedlnosti, Ministerstvo školství a národní osvěty a Zemský úřad v Praze. (Mendel, et al., 2007, pp. 336-346) Muslimská obec se mimo to snažila zabývat hlavně posilováním náboženské víry členů komunity, misijní činností podporovanou ze zahraničí a lepší organizací obce. Od roku 1937 začalo vycházet periodikum *Hlas*. (Mendel, et al., 2007, p. 361-362)

“Ironií dějin se konečného uznání obci dostalo až za nacistické okupace nařízením Prezidia ministerské rady Protektorátu Čechy a Morava z 18. 12. 1941. Po válce byly ovšem všechny právní akty z doby protektorátu Benešovými dekrety anulovány.” (Kropáček, 2009,

---

14 V sunnitském islámu existují čtyři právní směry: hanafijský, šáfiovský, málikovský a hanbalovský. Hanafijský směr je nejstarším z nich a dnes je také nejrozšířenější. (Ostřanský, 2009, p. 194)

p. 23) Obec sice nebyla zrušena, ale mnoho členů ji opustilo a emigrovalo, čímž omezila svoji činnost. (Kropáček, 2009, p. 23; Mendel, et al., 2007, p. 350)

Po roce 1945 obec dočasně přestala fungovat kvůli své poškozené pověsti ohledně loajality některých jejích členů k nacistické okupaci. Nicméně později došlo k volbám do Rady a obec se snažila začít znovu fungovat jako dříve, ale nedařilo se jí vyvíjet větší aktivity a představovala tak spíše útočiště pro jednotlivé zájemce. (Mendel, et al., 2007, pp. 350, 362, 365). Další pokus o registraci obce, tentokrát pod názvem Svaz muslimských obcí v ČSSR, byl uskutečněn v roce 1968 v době "Pražského jara", ale pravděpodobně nebyl úspěšný kvůli sovětské okupaci. Tento stav vedl k další emigraci některých zdejších muslimů. "V 70. a 80. letech tedy organizace nefungovala, muslimové se scházeli ke společné modlitbě a debatám - podobně jako křesťanští disidenti - v soukromých bytech." (Kropáček, 2009, p. 24)

Opětovná snaha o oficiální uznání muslimské obce nastala až po roce 1989. V té době se muslimové, převážně bývalí studenti, začali veřejně hlásit ke své víře. K nim se začali postupně přidávat Turci, Arabové, muslimové z bývalého Sovětského svazu a uprchlíci převážně z Bosny. Celková snaha zdejších muslimů o registraci islámu jako státem uznané náboženské společnosti byla velká. Přesto tohoto cíle dodnes plně nedosáhli. "Podle federálního zákona č. 308/1991 a zákona České národní rady č. 161/1992 o registraci církví a náboženských společností byly uznány pouze již dříve registrované křesťanské církve a židovská obec. Nově mohly být registrovány církve nebo náboženské obce, které předloží seznam 10 000 zletilých stoupenců s trvalým pobytem na území ČR." (Kropáček, 2009, p. 25) Muslimské obci nebyla uznána registrace z doby protektorátu a navíc nedoložila seznam 10 000 věřících, ale mohla fungovat díky zákonu o kulturních sdruženích. Vzniklo tak několik kulturních organizací a občanských sdružení nahrazujících legální aktivity obce. (Kropáček, 2009, p. 25; Mendel, et al., 2007, p. 411)

Na vývoj obce měla v 90. letech vliv i její roztržičnost v podobě nejasných formulací cílů a také ideové nesrovnalosti, které vedly i k projevům nepřátelství. (Mendel, et al., 2007, p. 388) V roce 1991 vzniklo Ústředí muslimských náboženských obcí, které bylo pro Ministerstvo kultury jedinou přijatelnou islámskou organizací pro uznání. Tehdy sídlilo v Třebíči a plánovalo otevřít pobočky v Praze, Brně a Ostravě. O rok později vzniklo Islámské centrum v Brně, které sice nebylo vázané na obec, ale velmi se zasloužilo o rozvoj tematického vydavatelství a zprostředkování nových prostor pro modlitebny a společenské prostory. Mezi další založené instituce patří Liga českých muslimů, Všeobecný svaz

muslimských studentů v ČR, Islámský svaz - klub přátel islámské kultury, Muslimská unie, Islámská nadace v Praze a Islámská nadace v Brně. V roce 1998 byla otevřena první mešita na území České republiky. (Mendel, et al., 2007, pp.383-384, 388-390; Kropáček, 2009, p. 26)

V roce 2004 se Ústředí muslimských obcí stalo oficiálně právníckou osobou díky Zákonu o církvích a náboženských společnostech (č. 3/2002 Sb.) z roku 2002, novelizovaném v roce 2005 zákonem č. 495/2005 a dosáhlo tak prvního stupně registrace. Pro získání tohoto statusu bylo potřeba získat 300 podpisů. I přesto ale obec nemůže využívat tzv. zvláštních práv ohledně podílení se na výuce ve státních školách a na duchovenské službě v armádě, nemůže získat dotace ke svému fungování, uzavírat sňatky a jiné. Těchto možností lze využít po desetileté čekací době a po předložení 10 000 podpisů. (Kropáček, 2009, p. 26; Mendel, et al., 2007, p. 412)

V roce 2014 uplynula desetiletá čekací lhůta, nicméně dle dostupných informací ústředí nezískalo povinné množství podpisů. Navíc nemá k dispozici výroční zprávy, které se mají povinně zveřejňovat, jak vyplynulo z hackerského útoku, po kterém byla zveřejněna korespondence předsedy Ústředí muslimských obcí Hassana Muneeba Alráwího. Nicméně Ústředí muslimských obcí ani Ministerstvo kultury se k danému problému oficiálně nevyjádřili. (Janků, 2013, p. 22)

7. Pohřbívání muslimů v České republice

První muslimské oddělení na hřbitově bylo založeno v Třebíči v roce 1994 s kapacitou 26 míst. Další prostor k pochování zesnulých mají muslimové v Brně na ústředním hřbitově od roku 2000 s přibližně 12 místy. (Kotrlý, 2014, p. 88) V letech 2004 až 2005 byl muslimům v sektoru II/29 na Olšanských hřbitovech v Praze vymezen prostor s kapacitou 100 míst. (Kropáček, 2009, p. 27) V případě zájmu o rituální omytí zesnulého poskytuje Islámská nadace v Praze či Islámská nadace v Brně svoji pomoc. Zemřelý se v České republice musí pohřbít v rakvi i přesto, že v muslimských zemích je běžné pochovávat zesulé jen v bílém rubáši. Pohřeb zajišťuje některá z místních pohřebních služeb a nadace může poskytnout rady ohledně právních a formálních náležitostí obřadu. Většinou zajišťuje rituální omývání, zabalení zesnulého do bílého rubáše a pohřební modlitbu a pomáhá při pohřebním rituálu. (Mendel, et al., 2007, pp. 424-425; Kotrlý, 2014, p. 89) Dle § 20 zákona o pohřebnictví je provozovatel pohřebiště povinen “zdržet se ve styku s pozůstalými chování nešetného k jejich citům a umožnit při smutečních obřadech účast registrovaných církví, náboženských společností a jiných osob v souladu s projevenou vůlí osob, které sjednaly pohřbení.”

“Zemřelými muslimy bývají většinou cizinci. V některých případech, pokud se např. jedná o uprchlíky, pozůstalí hrob neupraví ani jej neudržují. Muslimská obec sama nemůže na hrobě jakékoliv práce provádět, to může pouze nájemce hrobového místa nebo osoba pověřená na základě plné moci udělené nájemcem. Rodinní příslušníci zemřelých však často odejdou, a muslimská obec by tedy kromě vyřešení právních záležitostí (převod nájmu hrobového místa) potřebovala nemalé finanční prostředky na úpravu a údržbu hrobů.” (Kotrlý, 2014, p. 90)

Podle muslimského zvyku se hrob dá využít pouze jednou kvůli budoucímu vzkříšení. V České republice tato možnost není, protože hrobové místo se pronajímá na stanovený počet let a nelze tak zaručit vyhnout se budoucí exhumaci a zpopelnění pro uvolnění místa. Vyhnout se této případné komplikaci dá v případě využití práva registrované církve či náboženské společnosti na zřízení neveřejného pohřebiště. Ústředí muslimských obcí bylo registrováno jako náboženská společnost prvního stupně registrace bez oprávnění výkonu zvláštních práv. Mezi zvláštní práva se ale nezahrnuje možnost založit neveřejné pohřebiště podle § 3 zákona o pohřebnictví. Ústředí muslimských obcí splňuje podmínky na založení neveřejného pohřebiště, nicméně doposud se mu jej nepodařilo zavést.

8. Terénní výzkum

Na základě teoretických informací z předchozích kapitol se autorka zaměří na některé aspekty, které by upřesnily reálnou podobu průběhu funerálních rituálů, pohřbů a kondolence v České republice. Ráda by se též zaměřila na funkci pohřebních služeb v zemích původu informátorů a případně ji komparovala s jejich zkušenostmi zde v České republice.

Pro potřeby této práce je vhodné využít kvalitativní metody výzkumu, a to především polostrukturované rozhovory. Vzhledem k zaměření práce byly primárně osloveny organizace sdružující muslimy v různých českých městech. V Praze, Teplicích a v Brně působí pobočky Islámské nadace, v Hradci Králové je Islámské centrum fungující nezávisle na jiných organizacích. Kromě nich byl ještě osloven správce plzeňské modlitebny, na něhož byl uveden kontakt na stránkách Muslimské obce v Praze. Vzhledem ke skutečnosti, že o průběh pohřbů se stará převážně Islámská nadace, byly čerpány informace o jeho podobě zde v České republice, primárně od ní. Islámské centrum fungující v Hradci Králové tak jako správce plzeňské modlitebny nijak nereagovali na prosbu ohledně poskytnutí informací k tématu.

Mimo organizace byli osloveni někteří imámové, kteří působí anebo v minulosti působili v České republice, mají odpovídající vzdělání v islámu a mohou tak reagovat na otázky upřesňující nejasné interpretace, které by mohly vést k chybným krokům při vykonávání úkonů. Nicméně z jejich strany spíše nebyl projev zájem o spolupráci anebo spolupráce nebyla uskutečněna, neboť jeden z oslovených již nepobývá na území České republiky a v novém místě působení má velmi slabé připojení k internetu a mobilní síti, a tudíž by nezvládl hovor přes telefon, Skype ani dlouhé vypisování do emailu. Rozhovor se tak konal pouze s Milanem a Silvií Váhalovými, kteří studovali na univerzitě v Medíně v Saúdské Arábii a provozují zde vlastní modlitebnu a pořádají přednášky o islámu.

Mimo ně byli osloveni též muslimové, aby popsali vlastní zkušenosti s pohřby v zemích původu a případně v České republice. Vzhledem k faktu, že podobným tématem se zabývala Jana Malecká (2014) ve své disertační práci u arabských sunnitů, rozhodla se autorka oslovit primárně sunnitské muslimy turkického původu, jichž je tu větší zastoupení, aby se tak vyhnula opakování informací a získala pro komparaci nové informace z jiných zemí. Je nutno říci, že se jedná o kvalitativní výzkum, a proto nelze zevšeobecňovat získané informace ohledně pohřbů v jiných zemích, nicméně je tu snaha o zachycení místních zvyků, které nemají základ v islámu, ale přesto se v životě praktikujících muslimů projevují a mohou se také projevit v České republice.

Během hledání informátorů, kteří by byli ochotní poskytnout rozhovor k tématu, docházelo k různým situacím. Lidé oslovení skrze sociální síť Facebook nejčastěji nereagovali anebo odmítali poskytnout rozhovor. Vzhledem k této situaci byl nakonec ještě využit online anonymní dotazník, který se nesetkal s větší odezvou ohledně vyplnění, ale vedl k reakci některých muslimů, z nichž jeden byl velmi kritický k otázkám a ke směřování práce. Jiný byl naopak velmi ochotný poskytnout informace, ale obával se, že udělá chybu, a proto se rozhovor nakonec nekonal. Dotyční muslimové pocházejí z Uzbekistánu, a proto jim bylo přiděleno jiné uzbecké jméno podle abecedy, a to Alisher a Aziz. Oba souhlasili s citováním svého názoru pro tuto práci, ty budou uvedené níže. Další potenciální informátoři byli osloveni v modlitebně v centru Prahy, kde je také kancelář Islámské nadace v Praze, ve které probíhal rozhovor s Vladimírem Sáňkou, předsedou Muslimské obce v Praze a zástupcem Islámské nadace. Proběhl tam nakonec také krátký rozhovor s dvěma Uzbeky, pro potřeby této práce jim byla přidělena jména Farrukh a Makhmud. Rozhovor probíhal s oběma najednou, neboť si to tak přáli, chtěli si navzájem doplňovat informace a navíc neměli dostatek času, protože dorazili pouze na modlitbu a museli po ní pokračovat dál za svými povinnostmi. Dále se uskutečnil rozhovor v pražské mešitě na Černém mostě s dvěma představiteli Islámské nadace v Praze, ti ale nesouhlasili s uvedením svých jmen a věku pro tuto a jakoukoliv jinou práci, přáli si pouze uvést jako zdroj nadaci. Další potenciální informátoři oslovení v mešitě neměli zájem o poskytnutí rozhovoru.

Celkem tedy proběhly dva rozhovory v Islámské nadaci v centru Prahy, jeden ve zmíněné mešitě a další dva v modlitebně a přednáškovém sále v Praze. Další citované informace pocházejí z konverzací skrze Facebook anebo email, přičemž některé byly lehce upravené, aby nebránily plynulému čtení kvůli stylistice.

Otázky byly pro všechny totožné kromě dotazů směrem k Vladimíru Sáňkovi, Islámské nadaci v Praze a manželům Váhalovým, kde se autorka snažila zjistit více informací také o současném právním statutu Ústředí muslimských obcí a jiných:

- 1 Jaký je váš věk a země původu?
- 2 Jak bude vypadat konec světa? Co čeká věřící v ráji a nevěřící v pekle?
- 3 Co se stane po smrti s duší a tělem člověka? Co se s nimi děje v hrobě?

- 4 Jsou nějaké úkony a právní záležitosti, které by měl umírající udělat ještě před smrtí? Kdy se sepisuje závěť a jak se dělí majetek?
- 5 Jak probíhá příprava na pohřeb?
- 6 Jak probíhá pohřeb?
- 7 Co se děje po pohřbu? Jak probíhají kondolence a pohřební hostina?
- 8 Fungují v zemi původu pohřební služby? Pokud ano, jak se podílí na celém pohřbu?
- 9 Zažil/a jste muslimský pohřeb v České republice? Pokud ano, jak to probíhalo?
- 10 Otázka pro Vladimíra Sáňku, Islámskou nadaci v Praze a manžele Váhalovy: Jaký mají postoj muslimové v domovům seniorů a hospicům?
- 11 Otázka pro Vladimíra Sáňku a Islámskou nadaci v Praze: Jak je to v současnosti se zvláštními právy a možnostmi získat neveřejné pohřebiště?

8.1 Jaký je váš věk a země původu?

Alisher – 17, Uzbekistán

Aziz - ?, Uzbekistán

Farrukh – 32, Uzbekistán

Islámská nadace v Praze

Makhmud – 42, Uzbekistán

Milan Váhala – 44, Česká republika

Silvie Váhalová – 41, Česká republika

Vladimír Sáňka – 58, Česká republika

8.2 Jak bude vypadat konec světa? Co čeká věřící v ráji a nevěřící v pekle?

Alisher: „Nikdo nebyl v ráji ani v pekle. To znamená, že o tom víme jen to, co říkal nám posel Boha, Muhammad (a takový poslanci jako například Ježíš, Mojžíš, Avraam atd.). Takže, mít na to názor jakýkoliv jiný než to, o čem říkal posel, mír a

požehnání s ním, je zakázáno, protože jinak to bude znamenat, že nevěříme prorokovi, což je kufr (nevěra), anebo vymýšlíme něco, co bude znamenat lež a pomluvu. Alláh říká v Koránu hodně o ráji a pekle, abysme věděli, co nás očekává, pokud uděláme dobré skutky anebo špatné skutky.“

Aziz naopak říká: „Konec světa, jak řečeno v Koránu, bude moc těžký pro lidi, dojde k tomu, že matka nechá svoje miminko. V tu chvíle každý bude přemýšlet jen nad sebou, co připravil na ten den z dobrých skutků, ten den bude tak strašný, že i miminkovi zešedí vlasy. Lidi budou podobný jako když se rozlétají hodně motýli. Bude ten den těžký jak pro věřící a nevěřící, ale před tím než nastoupí Soudný den, proběhne Boží znamení jak malé, tak velké, například to, co teď děje ve světě, války, zlo, požáry, zemětřesení, povodně, to znamená, že blíží se konec světa, ale předtím čekají nás ještě velké znamení, jako příchod Antikrista, příchod božího posla Ježíše (Mír s Ním) a tak.“

Islámská nadace v Praze: „Eschatologie je komplikované téma, není to spojené, měla byste se soustředit na to hlavní téma, a to je rituál, tak jsem alespoň pochopil vaši práci, je to kapitola sama o sobě. Ale tak obecně, ohledně konce světa a Dne zmrtnýchvstání, nestane se to náhle, nečekaně. Podle islámu, dřív než nastane ta hodina, budou příznaky, které podle prorokova tradice jsou zmíněny v hadísech. Jakmile se stanou příznaky, přiblíží se konec světa, ale nikdo neví kdy. Ten konec světa se stane za života lidí, nečekaně. Jsou malé a velké příznaky. Malé příznaky už nastaly, velké ještě ne. Velké příznaky, to je třeba to, že slunce vychází ze západu, ne z východu, taky seslání Ježíše, muslimové tomu taky věří, že se vrátí na zem. Ale to už je konec světa. Malé příznaky, v dnešní době je to hodně neoprávněného zabíjení, znepríjemnění života lidí. Podle islámu je to přiblížení konce světa, pak pokušení a spáchání hříchů, úpadek morálky, že jdeme k nejhoršímu. Mrtvý vstanou v té podobě, ve které zemřeli, duše i tělo a pak budou čekat na Poslední soud. Ale kam jde duše, to nevím. Raději bych se zaměřil jen na ten pohřeb.“

Silvie Váhalová: „Těsně před Soudným dnem upadnou všichni do spánku, lidi, andělé, zvířata, zůstane jen Stvořitel. Ten přikáže speciálnímu dešti, aby zapršel na planině, kde každý člověk, anděl, satan a zvíře vyklíčí jako semínko a bude tu shromaždiště, kde všichni budou čekat v řadách a budou čekat na příchod

Stvořitele.“

Vladimír Sářka: „Bude lepší, když se k tomuto tématu vyjádří někdo teologicky vzdělaný, já to neznám tak přesně.“

8.3 Co se stane po smrti s duší a tělem člověka? Co se s nimi děje v hrobě?

Milan Váhala: „Máme definováno v islámu fáze po smrti. Jedné se říká hrob, další Soudný den a pak je peklo nebo ráj. Hrobem se myslí barzách. A ten barzách je definovaný, že člověk bude cítit, jak a kam jde. Nemáme popsány různé fáze člověka, máme popsáno, jakmile bude člověk umírat, tak v té chvíli už nebude přijato jeho pokání, už přichází andělé, kteří budou pěkní pro dobrého člověka, ale pro zlého budou děsiví. Smrt bude pro každého těžká, ale zbožnému bude pomáháno. U zlého to bude bolet, jakoby se vytrhával, ale dobrému duše vyklouzne jako kapka vody. Potom přijde anděl smrti a další pomocní andělé, duše bude stoupat na místo, kde jsou záznamy skutků, bude se stoupat skrze nebe a v průběhu toho budou dobrou duši chválit andělé těmi nekrásnějšími slovy. Kniha skutků bude uložena někde nahoře. Naopak špatný člověk půjde s anděly nehezkého vzezření a bude stoupat nahoru, ale andělé mu budou nadávat a na určitém stupni bude shozen dolů, nevystoupá dál. Potom má být duše vrácena do těla. A v těch hrobech budou těla buď hezčí, takže duše bude vědět, že ji čeká ráj, ale ošklivější tělo bude čekat peklo. A podle toho bude vypadat i hrob, bude buď krásný anebo hnusný. Dobrý člověk bude chtít Soudný den, ale člověk špatný bude chtít zůstat tam, kde je. To, co víme z Koránu, je, že v tom hrobě budou v téhle fázi žít i lidé, kteří se utopili, byli roztrháni a tak dále.“

Vladimír Sářka: „Věříme, že duše odchází z lidského těla, odnášejí ji andělé a čeká na Poslední soud, nevíme, kdy bude Den posledního soudu, to tělo celou dobu po smrti zůstává v hrobě, ale přesto podle výroků, zůstává duše v barzachu. Jsou věci, které jsou skryté a nemůžeme je poznat. Děti jdou do ráje, u nich se neposuzuje jejich konání, protože ještě nejsou zodpovědné.“

8.4 Jsou nějaké úkony a právní záležitosti, které by měl umírající udělat ještě před smrtí? Kdy se sepisuje závěť a jak se dělí majetek?

Alisher: „Věci, který má člověk udělat před smrtí, je hodně. Nejdůležitější a jako minimum jsou povinnosti muslimů (kterých jsou 5)¹⁵, vyhýbání zakázaných věcí (nekrást, nelhat, necizoložit, neklamati, nezabíjet atd.) a konání správných věcí (pomáhat, být spravedlivým atd.). Všechno, o čem píše Korán, je povinné dodržovat, pokud člověk má tu možnost. Co se týče majetku, v Koránu je tohle taky napsáno. Bůh v Koránu poslal pro lidstvo všechna potřebná sociální pravidla, takže tam taky není možnost přemýšlet, jenom pokud Alláh někde nepovolil a nedal na výběr. Každá věc má své právo a povinnosti.

Aziz: „Já ti mohu poradit, kde si co přečíst, co většina lidí nevědí a jsou zklamaní z média, jak lžou aniž by řekli pravdu. Dám ti raději kontakt na šejcha, který tomu rozumí a řekne ti to mnohem líp. Je vystudovaný a žije tady dlouho, byl hodněkrát u pohřbu, tak ví, jak to tady funguje. Islám je celkově moc zajímavý a užitečný ve všech smyslech života. Co se týká otázek, těžké to není, ale bojím se udělat chybu, islám je krásné náboženství, které nemá chybu, jde o to hlavně neříct chyby.“

Farrukh a Makhmud: „Člověk vždycky napíše závěť a když ne, tak se to rozděluje podle islámu. Před pohřbem se musí koupit místo a pak už je to na rodině, jak si to udělá a jak to chce. Na hřbitově je místo pro kopání, když zemře žena, volají ženu, aby ji omyl a když zemře muž, volají muže.“

Islámská nadace v Praze: „Závěť není povinná, je to dobrovolné. V případě, kdy se člověk bojí, že nebudou splněna jeho přání, tak by ji měl napsat. Jakože tu závěť může napsat sám a ověřit to u právníka. V muslimské společnosti jsou lidi, kteří to nějak ověřují, tady jsou to právníci. Může to napsat své rodině, aby dodržovali islám, rady pro potomky a potom, jak se rozdělí jeho majetky. Ten majetek se rozdělí podle zákona dědictví podle islámu a potom třeba podle zákona jako tady, ale člověk má právo tam dát svoji vůli, může to dát i na charitu. Podle zákona je to dědictví pro potomky. Základ ohledně dědictví potomkům, ale část lze někam poslat podle své vůle. Kdyby měl člověk strach, tak by měl napsat závěť, že

---

15 Mezi pět povinností muslimů patří vyznání víry (šaháda), modlitba (salát), dávání almužny (zakát), půst (sawm), pout' do Mekky (hadždž). (Kropáček, 1993, pp. 91-110)

chce muslimský pohřeb na muslimském hřbitově, pokud má třeba nemuslimskou manželku.“

Milan Váhala: „Když je člověk na smrtelné posteli, měl by vzpomenout na Stvořitele, že se k němu navrátí.

Silvie Váhalová: „Muslim by neměl usínat, dokud nemá pod polštářem sepsanou závěť, to je výrok proroka Mohameda. Závěť by měla být jednoduchá, nemusí se jít k právníkovi, stačí to napsat vlastní rukou a odkázat k rozdělení podle islámských pravidel. Stvořitel pamatoval na vše a v kapitole Ženy v Koránu je přesně popsáno, kdo dostane jaký podíl, to studoval manžel na vysoké škole, rozdělení majetku po smrti v souladu s Koránem. Člověk má právo jednu třetinu majetku odkázat komu chce, zbytek musí rozdělit podle islámu a zákona dané země.“

Vladimír Sáňka: „Tak závěť je velmi důležitá věc jako pro muslimy nebo vůbec ať žijí kdekoliv, jestli žijí v muslimské nebo nemuslimské zemi, závěť je zdůrazňovaná v islámském právu, že by ji muslim měl udělat v mladším věku, neboť nikdy neví, kdy zemře. Je to dost individuální věc, každý si to konzultuje sám s imámem. Jinak co tady teďka klademe na srdce muslimům, kteří konvertovali, přijali islám a žijí v nemuslimských rodinách, rodiče, příbuzní jsou nemuslimové, tak aby napsali svoji vůli být pohřbeni jako muslimové na muslimském hřbitově, což nejbližší by to nemuseli splnit. Tak proto, aby to bylo písemně ještě za jejich života sepsáno, tak jim to doporučujeme, aby byla uvědoměna Muslimská obec a ujala se těch rituálů a zajistila pohřeb na muslimském pohřebišti v České republice. Co se týče majetku, tak tam detaily neznám. Samozřejmě, v Koránu je v několika málo verších popsáno, jak by se měl dělit majetek, jak by se mělo nakládat s dědictvím mezi příbuznými, dětmi a jinými. Tam ty čísla neznám, tam jsou dané podíly, jak se to má rozdělovat. Myslím si, že spíš v té závěti by měly být specifické věci, třeba konkretizovat určitou část majetku pro konkrétního člověka, třeba pro potomky, kdy chce jednomu dát tuhle část bytu a jinému chce dát nějakou částku. Takže ta závěť je velmi důležitá, usnadní nakládání s majetkem, jeho rozdělení podle všech pravidel, kam patří především islámská legislativa, ale může se tam promítnout přání toho člověka, který vlastní jakýkoliv majetek. V islámu je důležité, aby muslimové na

sebe nezapomínali. Je to fakt, který potká každého člověka a muslim, tím, že si smrt občas připomene, tím, že se účastní nějakého pohřbu nebo občas zajde na hřbitov připomenout si třeba své příbuzné nebo známé, tak si uvědomí, že i on dříve nebo později spočine v hrobě a aby byl tedy na posmrtný život připravený a aby se snažil žít takovým způsobem, aby obstál v Soudný den. Bezprostředně před smrtí, pokud člověk umírá standardním způsobem na lůžku, tak se doporučuje, aby vyslovil šahádu před smrtí (Není božstva kromě Boha a Muhammad je posel Boží.), protože jsou výroky proroka Mohamada, že kdo zemře s přesvědčením, že Alláh je jeden jediný, tak se dostane do ráje, není řečeno, zda přímo nebo později, to už záleží na jeho skutcích, ale prostě zemře jako muslim. Má to velkou váhu na Soudný den. Člověk by celý život neměl zapomínat na smrt a být si vědom toho, že pozemský život je časově omezený a po něm není konec, ale následuje další život po smrti, v hrobě, kde se kladou otázky, andělé se ptají zemřelého na víru a další důležité aspekty a pokud odpovídá správně, i ten pobyt v hrobě je pro něj snazší, než když zemře nevěřící, který má ten hrob stísněný nebo se tam můžou objevit nějaké známky potrestání za průběh pozemského života, pokud tedy zemřelý byl nevěřící nebo vědomě odmítal uznat Stvořitele a tak dále.“

8.5 Jak probíhá příprava na pohřeb?

Alisher: „Viděl jsem vaši zprávu o bakalářské práci a průzkumu, který jste sdílela. Není to správná metoda, jak zjistit správnou informaci. Pokud chcete znát pohřbívání po islámsky, není po arabsky, po česky, po tatarsky a jakýkoliv další způsob, tak musíte brát informace od člověka, který má vzdělání v islámu. V České republice není hodně lidí, kteří mají dosažené odborné islámské vzdělání. Pokud se ptáte normálních lidí na to, jaká jsou pravidla islámu, tak mohou udělat chybu a váš výzkum bude předpojatý, což není dobré. Všichni hledáme pravdu. Zkusím vám trochu ukázat ten směr, ale jako jsme řešili, máte o tom mluvit s člověkem, který má odborné vzdělání. Za prvé, islám není vymyšlená věc. Není to společnost anebo kultura. Je to víra, víra postavení na víře v Pána Boha (v arabštině Alláh) a víře v jeho posledního posla Muhammada (posledního, protože křesťané i židé taky věří v Alláha, ale oni neuvěřili v posledního posla). Když bychom vytvořili svou víru sami, znamenalo by to, že jsme svoji víru vymysleli,

vymysleli Boha atd. Znamenalo by to, že věříme v nepravdu. Za druhé, Alláh neposlal posla jen tak, ale aby vedl člověka na správnou cestu, ukázal mu, co je pravda a co je lež. A jako manuál poslové přicházeli s psaním jako Evangelia, Tóra a Korán. Takže všechno, co se týče sociálního a religiózního života člověka je úplně určeno tím, kdo vytvořil člověka za jakým účelem. Takže Korán úplně reguluje sociální život muslima.“

Farrukh a Makhmud: "Tělo se musí nejdříve omýt, sedmkrát obalit do bílého kafanu a pak zakopat a pohřbít. Když člověk zemře, po omývání se při cestě do hřbitova..když je to hodně daleko, použije se auto, když ne, tak se to nese na rukách. Když se veze ženská, tak má na sobě kromě kafanu ještě takový nikáb, není to burqa, nevím, jak je to v češtině, tak jak to je v Afgánistánu, má prostě přes tělo černou látku. Na ten bílý materiál se dá na na tělo černá látka, nosí se to v Afgánistánu.“

Islámská nadace v Praze: V muslimských zemích nejsou speciální místnosti na omývání, omývá se přímo doma, popřípadě v nemocnici, není na to žádná podmínka, ale záleží, jak se omývá, to je důležitější. Tak jako to místo, aby bylo opravdu připravené, aby tam byla postel nebo deska, aby měla kam odtékat voda, prostě potřebné hygienické záležitosti. Omývání v České republice probíhá většinou přímo na hřbitově v Olšanech, tam je na to místnost, je důležité, aby tam byla voda, hygienické potřeby. A to omývání proběhne skoro jako sprchování, že jestli má zemřelý výtoky z nosu a tak, je potřeba se toho zbavit. Začíná se omývat vodou. Začíná se jako před modlitbou. Je to podle prorokova tradice, že se udělá očista, jakoby šel na modlitbu. A to je známo, omýt ruce, nohy, obličej, to je očista a pak se začne celkově omývat. Začne se pravým bokem, pak levým, potom celkově a dělá se to jednou až třikrát a v poslední fázi se přidá voňavka. To je omývání. Základ je jednou a pak podle potřeby, jestli je tělo dostatečně čisté. Pak se tělo zabalí do kafanu, bílé látky, zamotá se kolem zemřelého, pro muže se dělají tři kusy a pro ženy pětkrát. Jakože žena má navíc třeba dlouhé vlasy, prsa, tak potřebuje více látek, aby byla úplně zabalená. A ten počet není povinný. V Čechách se pak dá do rakve a potom se to nese do hrobu. V té rakvi by měl zemřelý ležet na pravém boku.“

Milan Váhala: „Co se týká očisty, je to jasně dané. To by měl dělat muslim,

který tomu rozumí a ví, co a jak. Začíná se vyprázdňením vnitřností jemným tlakem, očištění přirození, konečníku, zacpáním, aby nic nevytékalo, omývání začíná pravou částí těla, pak levou, dá se parfém z kafru, protože je to dobrá dezinfekce a odpuzuje to zvířata a pak je zabalen do plátna, kafanu. Rakev není proti islámu, ale co se týká učení, tělo by mělo jít přímo do země, kvůli zdejšími zákonům to ale nejde. Vyloženě špatné to ale není, jsme prostě přinuceni. Dnes je možnost kremace, ale my muslimové máme úctu k tělu, tělo nesmí být po smrti deformováno, ničeno, takže nesmí být spáleno, mělo by skončit v zemi. To je zásadní princip, co my jako muslimové máme podle Koránu a učení proroka Muhammada. Tělo by se omyté mělo vrátit do země. Co se týká dětí, muž a žena mohou omývat děti do sedmi let věku, tam se neřeší nahota. Nad sedm let by měl nastoupit někdo z daného pohlaví. A jediná výjimka je v manželství, to je žádoucí.“

Vladimír Sánka: „Po smrti je povinností muslimské obce, rodiny nebo komunity, aby zabezpečily důstojný pohřeb a průběh pohřbu podle islámských zásad. Je nutno říct, že s tím tělem je nutno zacházet velmi ohleduplně a se vši pietou, je to stále člověk, nesmíme s ním zacházet neuctivě. Poté, co teda je jistá smrt, co nejdříve podle islámských zvyklostí by mělo tělo být pohřbeno bez nějakých velkých prodlev. Vždycky se sejdou dva až tři lidé, kteří provádějí tzv. omývání zemřelého, musí to být ti, kteří znají přesně postup. Pokud je mezi příbuznými někdo, tak je to lepší, muži omývají muže a ženy ženu, je akceptovatelné, aby ženu omýval manžel a opačně. V Čechách je málo lidí, kteří to umí a dá se na ně spolehnout. Tady v České republice to bude mezi deseti, dvaceti muži a deseti ženami. Takže je možné, aby omytí provedli třeba příbuzní za jejich asistence. Bylo by špatně, kdyby tam nebyl někdo, kdo s tím má zkušenosti. Může tam být jeden, který to celé řídí a říká dalším, co mají dělat, to je běžné a oni se to tím potom naučí. Není běžné, že se to muslimové naučí nebo jsou u toho, protože v jejich domovských zemích jsou konkrétní lidé, kteří jsou na to určeni, nevím, zda to ale mají vyloženě jako profesi, to asi jak kde. Nebo je to součást práce i imámů a u nás to tak je, že pokaždé, když někdo zemře, tak je u omývání imám a k němu další dva lidé, kteří mu pomáhají s tělem. Tělo je přikryté látkou, nahota se neodkrývá, omývá se vodou, mýdlem, žínkou, navoní se a zabalí se do dlouhého pruhu bílé látky, tomu se říká kafan, je to takový rubáš, ve kterém je tělo uloženo

na máry nebo do rakve, u nás se většinou požaduje, aby se tělo uložilo do rakve, tak pohřbíváme v rakvi, i když v islámu to není nic podstatného a pohřbívá se jen v bílé látce. Je nutné, aby tam byly zabezpečené nějaké podmínky, v ideálním případě tekutá voda, je to na nějakém lůžku třeba z nerez, který má kolečka a dá se s ním snadno manipulovat, je tam odtok pro vody do kanalizace. Máme takové místo jakž takž vyhovující, někdy jsme využili i jiné třeba v rámci nemocnice, kde nám umožnili provést to omývání. V nejhorším případě se používá voda donesená v konvi, ale to jsou případy, kdy je třeba improvizovat. Kdyby byly podmínky opravdu takové, že nelze provést omývání vůbec, tak se provádí symbolická náhradní očista pomocí písmu či čisté zeminy, nepotírá se celé tělo, ale jenom některé části jako ruce, a tím jako symbolicky je dosaženo, že tělo prošlo očištěním. Anebo kdyby měl zemřelý chorobu, která by byla nebezpečná pro ostatní osoby, tak se samozřejmě upřednostní zdraví žijících lidí a očista se neprovádí nebo se provede symbolicky. Islám je v tomhle i ostatních věcech praktický, zohledňují se rodinné potřeby, zdraví, konkrétní situace a když nejsou splněny nějaké podmínky, tak přichází náhradní řešení, stejně jako když se dělá očista před běžnou modlitbou a člověk nemá vodu, tak se očistí na sucho bez vody jenom symbolicky tím, že se dotkne čisté zeminy či písku a potře si tím obličej a ruce, tím má splněnou podmínku, tomu se říká tajammum, náhradní očista, kdežto běžná očista se jmenuje wudú', ale u toho zemřelého, tomu se říká úplná očista celého těla, ghusl, tam se omývá zemřelý vodou kompletně. Třeba při tom omývání, třikrát, to je sunna, třikrát se vypláchnou ústa, nos, omyje pravá a levá ruka, obličej, To je pravda. Nicméně podle Koránu stačí, když se to udělá jednou a když se omyje obličej, ruce, předloktí, přetřou se vlasy a umyjí se nohy po kotníky. To je omývání podle Koránu dostačující k tomu, aby se člověk mohl jít modlit. Muslimové to provádějí podle toho, jak to prováděl prorok Muhammad, čili podle sunny, kde jsou navíc umytí rukou po zápěstí, vypláchnutí nosu a úst a je to tak, provádí se to třikrát, takže to je bráno jako tradice sunna. Snažíme se získat větší odměnu tím, že budeme následovat sunnu, takže se řídíme doporučením tak, jak to dělal prorok Muhammad. Je to důslednější, já si myslím, že když si omyjete ruku jednou, tak se může stát, že zůstane nějaké místo suché, třikrát je to jistější, důslednější. Jinak jiný důvod mě nenapadá, proč se tolikrát opakuje úkon. Aby se dosáhlo lepšího účinku. Zase bychom museli jít příklad od příkladu, kdy se určité úkony opakují a

snažit se najít odpověď, proč tomu tak je. Někdy třeba tu odpověď nenajdeme, ale je to tak a je v tom třeba moudrost, kterou my se domníváme, že je to tak, ale může tam být jiný důvod, který jsme neodhalili nebo konkrétně to běžní lidé neví a ví to učení lidé. Je to asi případ od případu. Tady v Praze se nejčastěji dělá u obřadní síně v místnosti, která je k tomu uzpůsobena. Je tam voda, odtok, vozík na kolečkách, na které se tělo položí. Je to sice takové jednoduché a primitivní, ale ty podmínky jsou splněny, takže většinou využíváme tyto prostory. Pokud vím, v Brně se také provádí omývání, ale kde tam konkrétně, to nevím, my jsme také v řadě případů omývali tělo v nemocnici, pokud tam mají nějakou takovou místnost a umožní nám to. Není to tak, že by se vždycky tělo vozilo do Prahy. Víím, že v minulosti jsme to dělali ve strašnickém krematoriu, je tam nádherná místnost vyloženě určená k rituálnímu omývání, ale není to pro nás tak přístupné, takže pronajímáme místnost, která patří jedné pohřební službě na Olšanských hřbitovech. Ale kde to dělají v jiných městech, to nevím. Někdy jsem slyšel, že bylo nějaké omývání v Brně nebo v Teplicích, ale kde to dělali, to nevím.

8.6 Jak probíhá pohřeb?

Alisher: „Vlastně jenom otázky na pohřební služby a zkušenost s pohřbem v ČR jsou už spíš příslušné, protože odpovědi záleží na reálných příkladech a zkušenostech, které mohou být u všech různé. Takže, nakonec, směr je takový: Všechno, co se týká toho, co je správné a nesprávné, všechno, co se týče víry a sociálního života jakéhokoliv člověka je určeno Bohem. Pokud člověk věří v Boha a Jeho posla, tak má sledovat pravdu. Jaká je pravda a co je správné a nesprávné znal jenom prorok, mír a požehnání s ním, a znají to jeho dědici - učenci islámu.“

Farrukh a Makhmud: „Odnáší to (tělo) do hřbitova. Udělá se díra do země asi jeden metr a výklenek, pak se tělo obestaví cihlami, napíše číslo nebo číslo a jméno a rok narození. Z toho domu, kde někdo zemřel, ženy nosí takový černý oblečení a černé kožené boty po tři dny. Muži nosí takový speciální oděv, na nohy, na hlavu, a takový plášť, kabát a mají červený pásek. A ještě v jednom našem městě, jmenuje se Chórezm¹⁶, tak tam už po půl metru je voda. Na místě, kde

---

16 Informátor podal Chórezm jako město, nicméně jedná se o celý region na pomezí Uzbekistánu a Turkmenistánu u řeky Amudarja, které mělo v minulosti velký význam.

někdo zemřel, ho dají do země a z cihel udělají malý “domek”. Nemohou ho dát vyloženě do země, protože tam už je voda, tak ho dají do toho “domku” z cihel. Ženy na pohřeb chodí jen někde, na hřbitov ale málokdy. Moc lidí chodí během měsíce Ramadán¹⁷ a Íd al-adhá (Svátek oběti)¹⁸ po salát modlitbě na hřbitov, čtou Korán a vrátí se domů.“

Islámská nadace v Praze: „Než se to položí do země, tak se dělá modlitba za zemřelého. My to děláme na hřbitově tam, kde se tělo umývalo nebo u hrobu, to záleží, kolik je lidí a zda se tam vejdou. Tak jako, modlitba se udělá tak, že se zemřelý položí směrem ke qible, imám stojí u zemřelého a ostatní stojí za ním, jako u klasické modlitby, rozdíl je v tom, že se stojí. Je to prosba za zemřelého. Skládá se ze čtyř takbír, po první se recituje Fátiha, po další se dělá prosba za něj, po dalším prosba za všechny lidi a potom se dělá Salam alejkum¹⁹ napravo a nalevo. Modlitba je považována za milosrdenství za zemřelého. Jako správně podle prorokovy tradice se ženy mohou zúčastnit modlitby, ale neměly by chodit na hřbitov. A to má nějakou moudrost a odůvodnění. V islámu také není uvedené, že nemohou děti na pohřeb. Jako, mohou se zúčastnit, ale že by z toho měly nějaké poučení, to se asi úplně říct nedá. Není to povinné, je to volné. Pro děti jsou spíš radostné události. A jinak není daný oděv, ani během pohřbu. Není určitý oděv ani barva, nemá to se smrtí nic společného. Není islámským zvykem mít třeba černou barvu. Ale je to otázka těch lidí, místních zvyků, zda nosí určité oblečení.“

Silvie Váhalová: „My se nemůžeme spalovat po smrti, člověk by neměl být rozřezán třeba pro výzkum, tak to je proto, že muslimové dostali tělo svěřené od Stvořitele jako věc důvěry, naše ruce nejsou naše, máme je půjčené, a proto s nimi máme konat pouze dobro, abychom, až se vrátíme ke Stvořiteli, tak ruce o nás budou svědčit, to samé tělo. Nesmíme si ho ničit. Muslimové bohužel kouří, dělají dost špatnou věc, protože jak jsme získali tělo, svěřenou věc, kterou máme vrátit pokud možno v dobrém stavu, proto ho nemáme používat špatným způsobem, proto ho nemáme i spálit.

Milan Váhala: „Existuje modlitba za mrtvého člověka, která se dělá jinak

---

17 Ramadán trvá jeden měsíc, během kterého trvá půst, který patří mezi pět pilířů islámu.

18 Svátek oběti probíhá formou oběti zvířat, nejčastěji ovcí a koz a modlením se k Bohu a má připomínat Abrahámovu oběť berana Bohu.

19 Salam alejkum je běžný pozdrav v muslimských zemích a dá se přeložit jako: „Mír s Vámi.“

- nesklání se. Jenom se stojí a recitují se verše z Koránu, jenom se zvedají ruce. Normální modlitba se skládá ze tří částí - stoje, předklonu, zvednutí se, sklonu dolů a tvář se dotýká země. Je dané, jak mají být seřazeni příbuzní na pohřbu u těla. To znají učenci z teologické fakulty, ne každý muslim zná takové detaily. Co se týká oděvu, ten není stanovený, měl by ale splňovat islámská pravidla. A jinak černá barva není brána jako pohřební, je brána jako normální na běžné nošení. Potom následuje procesí a poté se tělo uloží do hrobu. Je autentický hadís, kde se doporučuje, aby ženy nedoprovázely procesí, neboť jsou velmi emocionální a mohly by velmi plakat. To se týká i návštěv hřbitovů. Někteří islámští učenci říkají, že tam žena může jít na chvíli, ale názor většiny výroků proroka Mohameda je, že ženy by tam neměly chodit, protože by jim to mohlo rozjitřit emoce. Muži by měli navštívit hřbitov, ale neměli by tam lkát a dávat věci, měli by udělat prosbu pro zemřelého, aby Bůh byl milosrdný, aby si uvědomili nicotnost života a aby si uvědomili, že existuje smrt. U hrobu se během pokládání těla dělají prosby k Bohu, ale nemají se číst verše z Koránu. Udělá se díra a pak výklenek, kam se ukládá tělo. Nemá se číst nic z Koránu, mají se dělat jen prosby k Bohu, aby mu odpustil jeho hříchy a přát upřímnou soustrast. Co se týká hrobu, nemělo by to být nic velkého, ani svíčky, obrázky, to není z islámu a nikdy se to nedělalo. Ale měl by mít zvýšení dvacet centimetrů nad zem, aby bylo zřetelné, že je tam hrob, aby se po něm nešlapalo. Co se týká krypt, to nevychází z učení islámu, protože člověku to nepomůže, pomůže mu jen konání dobrých skutků pozůstalých, před hrobkami varoval prorok Mohamed, že to dělali židé a křesťané, protože to vedlo k tomu, že lidé chodili na hřbitovy a modlili se k mrtvým, zveličovali to. Hrob není zveličován proto, že to není nic hrozného, je to součást života, každý z nás zemře. My máme řečeno v Koránu, že kdo zemře z rodiny, tak se sejdeme v ráji, pokud byl člověk zbožný, je to jen dočasné rozpojení. Co se týče začátku smrti, je vhodné lidem oznámit, že člověk umřel, aby se sešli na modlitbu a procesí, ale oznamování se nemá přehánět. Člověk za života by neměl darovat orgány, pokud to není vyloženě nutné, ani je přijímat. Pokud přijde o nohu, tak by se neměla spálit, ale pohřbít do země bez ceremoniálu. Zákony tady to neumožňují, ale jinde v muslimských zemích by se to nejspíš dalo domluvit, aby třeba nemocnice vydala orgán. A není potřeba to pohřbít na stejném místě jako bude uloženo tělo.

Silvie Váhalová: Máme definováno, jak je to s potratem. Ten je zakázán za všech okolností. Ale v případě samovolného potratu v situaci, kdy nemá plod viditelné rysy - hlavičku, ruce a nohy, tak se nepovažuje za lidského tvora, tak se pohřbí bez ceremoniálu, ale pokud mělo dané tvary anebo je staré 120 dní a více, tak se bere jako lidská bytost a udělá se normální pohřeb. Do 120 dnů probíhá vývoj na základě biologických procesů, ve 120. dni už je vkládána duše a je to bytost jasně definována. A před tím se uvažuje dle intencí, zda je tělíčko zformované anebo ne. V islámu neexistuje, že by se plod hodil jen tak do koše. A taky nepovažujeme klinickou smrt za smrt, protože Alláh není omylný, že by řekl, aby Anděl smrti šel pro někoho a pak se rozhodl, že má ještě žít. My muslimové věříme, že smrt je nezvratný proces. Sebevražda je také zcela zakázaná, ať už člověk trpí jakkoliv, bude souzen jako hříšník. Na to je výrok proroka Mohameda, že jeden přítel proroka byl zraněn v bitvě, trpěl a propíchnul se a všichni společníci říkali, že skončí v ráji, ale Prorok řekl, že ne. Vzal si život, který mu nepatřil.

Vladimír Sánka: „Potom je důležitá část, modlitba za zemřelého. Po omývání se shromáždí muslimové, je povinné, aby se alespoň část komunity dostavila na ten pohřeb. Není to běžná modlitba jako jiné, které muslimové provádějí, vypadá jinak - neskláníme se, nepoklekáme na zem. Ta modlitba za zemřelého je jednoduchá, jenom se stojí a imám, který stojí za rakví a všichni ostatní stojí za ním a on udělá takbír, říká se súra Fátíha, pak další takbír, modlitba za Proroky, je to součást taššahu, který se říká při každé modlitbě a po třetím takbíru se v duchu říká prosba za zemřelého. Místo není určené, může se eventuálně konat i na hřbitově, i když to není preferované, je lepší když se vykoná ještě mimo hřbitov, ale někdy z nedostatku jiných možností ji provádíme i na hřbitově. My máme třeba místnost tady v Praze v areálu Olšanských hřbitovů, není to přímo mezi hroby ta místnost u obřadní síně, tak tam u toho, tam je dvůr, kde děláme většinou pohřební modlitbu, ale v muslimských zemích se běžné provádí v mešitách. Po omývání se přinese tělo a imám řekne, že teď bude modlitba za zemřelého a přítomní provedou také modlitbu za zemřelého, čím více jich je, tím je to lepší. Takže je to možné dělat v mešitě, doma, venku v prostranství podobně jako jakoukoliv jinou modlitbu, ale na hřbitově se většinou nedoporučuje modlit. My tady po omývání uložíme to tělo přímo do rakev. Potom, pokud je to mimo hřbitov, tak tu rakev odveze pohřební služba na hřbitov a my potom doprovázíme

to tělo k hrobu, jdeme za rakví. Když se pohřbívá na Olšanských hřbitovech a zároveň se tělo omývá tady, tak od obřadní místnosti je to asi kilometr na naše pohřebiště, takže většinou veze tu rakev auto hřbitovní správy, nejprve jede pomalu a my jdeme v průvodu za ním k pohřebišti. Teda, ještě před tím provede modlitbu a poté provázíme rakev k pohřebišti, kde je připravený hrob a tam bez dalších obřadů se ta rakev spustí do hrobu a většinou sami muslimové jej zahází zeminou. Navrší se tam jednoduchá vyvýšená zemina, aby bylo vidět, že je tam hrob. Pohřbíváme do hrobu, není přípustný jiný způsob v islámu jako spálení apod. Hroby jsou klasické, jednoduché, v islámských zemích jsem viděl, že se ještě dělá do boku výklenek, kam se to tělo uloží, takže když se ta hlína hází, tak nepadá na tělo, ale rozsype se na hrob. Tělo tam leží podélně na pravém boku čelem k Mekce, takže hroby mají přesnou orientaci. V islámu se nedoporučuje stavět náhrobky nebo okázalé stavby na hroby, nedělá se to, řekl bych, že je to dokonce v rozporu s výrokem Proroka Mohameda, které zaváděl. Podle sunny má být hrob velmi jednoduchý, člověk si do hrobu nebere nic, i když byl bohatý. Okázalé, nákladné hroby se nemají stavět, je to bráno jako mrhání prostředky, protože budeme vzkříšeni v Soudný den bez ničeho jen se svými skutky, takže je zbytečné stavět nějaké pomníky a náhrobky. Ženy se občas zúčastní. Nemají přímo zákaz, ale moc nechodí právě proto, že to moc prožívají, bylo to pro ně velmi těžké, třeba když se zemřelý spouští do hrobu a provázely to různými emotivními projevy. Neříkám, že je to pravidlo, ale asi je to hlavní důvod, nevidím jiný důvod, proč by se pohřbů ženy neúčastnily. Myslím si, že žádný zákaz není v islámu, mohou potom chodit na hřbitov, pokud samozřejmě se vyvarují emotivních projevů, tak není problém. Není daný typický oděv, nesetkal jsem se s tím. Asi na to nemám nějakou odpověď, kterou bych mohl doložit nějakým zdrojem, ale vím, že chodí oblečení slušně nějakým vážným způsobem, ne výstředním. Člověku logicky dochází, že se to nehodí na takovou věc. Nevím, zda chodí v tlumených barvách. Je otázka, co je míněno jako vážné. Kdyby člověk přišel v bílé barvě, tak zda by to bylo nahlíženo jako něco nedůstojného, myslím si, že asi ne. Ale u nás je zažitá černá jako barva smutku, takže se to dodržuje, že se lidé většinou oblékají do černého, ale pokud mohu soudit z toho, jak to probíhá tady, tak nikdo nějaký dress code nedodržuje. Možná že kdybychom přišli do nějaké muslimské země, tak to tam bude vypadat jinak, možná země od země, ty zvyky mohou být různé v

různých částech muslimského světa, ale jestli je na to nějaké doporučení, které vychází z islámu, to nevím. A jinak, já si neuvědomuji, že bychom měli na pohřbu nějaké děti, ale by že se to nedoporučovalo, to vám taky nepovím.“

8.7 Co se děje po pohřbu? Jak probíhají kondolence a pohřební hostina?

Farrukh a Makhmud: „Udělá se kondolence, přijdou lidé a čtou Korán. Rodina nedělá tři dny jídlo, to dělají sousedi a nesou jim to, oni totiž nemají na to čas, nemohou to dělat, protože někdo jim umřel, neváží si jídla, nedělají ho. Za dvacet dní budou volat všechny sousedy a známé, aby přišli, budou za zemřelého číst Korán. A tohle se dělá ještě za rok. Dělá se jídlo na stůl pro lidi a všichni vidí, že tu zemřel člověk. Dělá se to za dvacet dní, za čtyřicet dní taky, za rok taky, ale to je jedno, to není po islámu, to je náš obyčej, po islámu je to jinak. Islám to neříká. Na oblečení nezáleží na pohřební hostině, jen rodina musí mít plášť a bílý nebo červený pásek. Jako jídlo se podává tradičně plov, což je rýže, skopové nebo jehněčí maso a mrkev. Ty dny, kdy skončí Ramadán a bude svátek Íd al-adhá (Svátek oběti), tak pokud tehdy někdo umře, tak přijdou do té rodiny sousedi nebo známí, budou číst Korán, udělají modlitbu a připraví stůl s čajem, sladkým jídlem. U nás stejně tam, kde je Kazachstán, Uzbekistán, Kyrgýzia, to už je všechno stejně. V Kyrgýzii je to trochu jinak, ale stejně.“

Islámská nadace v Praze: „Až skončí pohřeb, tak je konec toho islámského. Jakože, takhle proběhl rituál a tím skončil celý proces z islámského hlediska. Co se týká manžela, manželky, tak drží tři dny smutek a neměli by se navonět, i rodina. A ostatní, tam skončil islám. Jestli se něco děje, tak jsou to zvyky, to se žije v různých zemích různě. Lze ty zvyky z domova praktikovat i jinde, když to nikomu nevadí. Třeba jeden člověk z Uzbekistánu, který zemřel, tak asi mají za zvyk rozdávat nějaké jídlo, rozdávali těsto plněné masem za odchod toho zemřelého, tak rozdávají a přivezli to do mešity, to není problém, to nevadí, jsou na to zvyklí, to není nic špatného, aby to mohli dodržovat. V některých zemích, je to hodně v Arábii, rodina zemřelého pozve ostatní na jídlo, hostina za zemřelého, je to hodně v arabském světě. A druhý den připraví rodina pro příbuzné a sousedy jídlo. A to je správně, to je islámské, protože podle výroku proroka, říkal, že je to opakem, že sousedi a známí by měli dělat jídlo, protože rodina je smutná, nemá náladu na

vaření. Tak některé věci jsou opakem, ale jako, není to špatně, je to zvykem. Možná bude mít člověk nepříjemné reakce od jiných. Ale řekneme, v té společnosti, v té zemi by to mohli dělat podle zvyku, ale jinde to dělat nemusí. Protože, aspoň myslím, zvyk je definován místem. A proto, když jde zvyk někam jinam, není již zvykem místa. Právě u nás v Evropě se snažíme dodržovat čistě islám, taky pocházíme z různých zemí, různých kultur, proto je to pro mešitu, imáma složité, pokud bychom hodně aplikovali místní zvyky, proto se snažíme dodržovat čistě islám. Doma ať si lidi dělají, co chtějí, na tom není nic špatného, ale neměli by to dělat v mešitě, protože je třeba rozlišit islám a zvyky.“

Milan Váhala: „Co není z učení islámu, to jsou různé slavnosti, které si lidi vymysleli v průběhu staletí. Podle islámu by lidé neměli dělat žádnou hostinu a sezení.

Silvie Váhalová: „Naopak podle učení proroka Mohameda by pozůstalým měli donést ostatní lidé jídlo, aby je potěšili. Když je člověk mrtvý, tak se za něj mohou dělat dobré skutky, což mu může pomoci na Soudný den. Může to být třeba výstavba studny pro ostatní lidi. Pak je dobré říci, že když zemře rodič dítěti nebo dítě rodiči, tak je stanovena doba truchlení na tři dny. Výjimka, kdy se může truchlit déle, je za smrt manžela, a to je předepsáno čtyři měsíce a deset dní. Po tu dobu má žena právo být smutná, neměla by vycházet z domu, neměla by se zdobit a neměla by mít žádné problémy, protože by měla být zajištěna od manžela. V Koránu je napsáno, že muž, který se chystá zemřít, má ženu zajistit na jeden rok. To je jediné, co by mělo následovat po pohřbu. Je povoleno být smutným, truchlit, ale ne nadávat na Stvořitele, Soudný den, rvát si šat. Je to z milosrdenství Stvořitele, je povoleno projevit city, ale není to tragédie, neboť se s ním opět shledáme, dá-li Bůh. Muslim by měl říct: Vskutku my patříme Bohu a k Bohu se navrátíme. Ano, pokud je chudák žijící na ulici, tak to není schopem zajistit a je omluven u Stvořitele, ale ten, který je bohatý, má zajistit bydlení, jídlo, výživu, a to i pro děti. Nemusí se obávat, že skončí jako bezdomovkyně, jak se to může stát v Čechách. Pak má povinnost se starat otec a pokud není, tak jsou to bratři, pak strýc a jiní mužští příbuzní. O ženu musí být vždy postaráno.“

Vladimír Sánka: „V muslimských zemích to probíhá tradičně. Kondoluje se po dobu dvou, tří dnů po pohřbu. Pozůstalí pronajmou větší místnost, sál, postaví

přístřešek venku nebo uspořádají doma hostinu, nabízí zákusky a kávu a lidé jim chodí kondolovat. Občas bývá první den jídlo, ale to záleží na krajových zvycích, ale většinou to tak je. Co se týče České republiky, tak pohřební hostiny se dělají zřídka. Pokud je tu větší rodina s více příbuznými, tak někdy pozvou známé do restaurace. Chodí se kondolovat i k domu nejbližších příbuzných, ale tady to není moc zvykem. Tady se provádí kondolence přímo na pohřbu, ale potom neprobíhají následné akce.“

8.8 Fungují v zemi původu pohřební služby? Pokud ano, jak se podílí na celém pohřbu?

Farrukh a Makhmud: „U nás nejsou pohřební služby, lidi si to dělají sami.“

Islámská nadace v Praze: „Pohřební služby, tak to je různé, je to podle zákona země. V muslimském světě je to velká odlišnost. V některých státech mají pohřební služby, které jsou oprávněné to udělat, někde si to dělá rodina sama, někde existuje práce, že někteří lidé připraví hrob. Co si myslím, že v zemích arabského světa, že jestli někdo umře normálně, tak v té lokalitě je nějaká rodina, která to má za práci, tak připraví omývání, kafan, oznámí ostatním lidem, že ta osoba zemřela, pak se všichni sejdou v mešitě, modlitba probíhá v muslimských zemích většinou v mešitě. U nás v Evropě to neděláme, je to trochu složitě. Ta rodina nebo pohřební služba přiveze tělo sem a my jsme udělali modlitbu přímo tady v mešitě, někdy to vyšlo, ale není to nutné. V muslimských zemích se lidé schází hlavně mešitách, tak tam lidé dostávají informaci, že člověk zemřel a pak jdou pohřbívat společně zemřelého. A hroby v Čechách se neliší od jiných. Úplně klasický hrob, výšku, určuje hřbitovní správa, akorát se odlišuje směrem, protože ten hrob má mířit směrem k Mekce, jinak je to klasický hrob, jaký je běžný na hřbitově. Zemřelý bude ležet na pravém boku směrem k Mekce, to je asi jediná odlišná věc.“

Milan Váhala: Tady se modlitba dělá u omývací místnosti, protože v mešitě bývá vchod zepředu a zezadu, tady v Praze to není a je komplikované někde zastavit a tahat někde tělo, dělá se to tam, kde je to možné. Kdyby auto zastavilo na Politických vězňů a neslo se tam tělo, tak by lidi koukali, nejsou tu na to zvyklí,

anebo na Václaváku. Dá se modlit kdekoliv, kde je čisto, i tam, kde je omývárna těla, ne na hřbitově. Tady nejsme schopný dostat tělo do reálné mešity.

Vladimír Sáňka: „Nemám srovnání s muslimskými zeměmi. Neuvědomuji si. Máte pravdu, že v menších městech a vesnicích si to lidé zařídí všechno sami za pomoci imáma a pravidla nejsou tak striktní. Tady třeba může tělo převážet jen pohřební služba. Ale opravdu nevím, nemám s tím zkušenosti. Pohřební služba je subjekt, který musíme využít, abychom dostali povinnosti pohřbít zemřelého, takže musíme vybrat hřbitovní správu a pohřební službu a ty mají své konkrétní kroky, které řešíme v kanceláři. Většinou se řeší výběr rakve a nutné úkony k převozu těla třeba z nemocnice do místnosti k omytí a případně na hřbitov. My vesměs vynecháváme nějaké rozloučení v obřadních síních, věnce, nemáme to v tradici, ale pokud si to pozůstalí přejí, tak Muslimská obec nemá omezení, neříká, kdo má co dělat. Oni si to zařizují sami a platí sami, my jim můžeme doporučit, jaké kroky a na jaké subjekty se mohou obrátit. Některá rodina si pronajme obřadní síň, kde probíhala rozloučení, to nemá tradici v islámu. Někdy někdo řekne něco až u hrobu, ale to je většinou imám. A spíš než aby se mluvilo o tom, jaký zemřelý byl, to se nedělá, naopak se za něj prosí za odpuštění hříchů. Ale je to na volbě každého, co vysloví. Co se týká pohřebních služeb u nás, je jich více, které využíváme. Často to jsou pozůstalí, kteří se starají o zařizování pohřbu. My jim třeba metodicky pomáháme. Někdo je třeba v situaci, kdy nikdy nezařizoval pohřeb, tak první věc, zavolá k nám do kanceláře. My mu poradíme nebo s ním jdeme na hřbitovní správu, kde uzavře smlouvu o pronájmu hrobového místa na dobu, jakou chce a určí se termín s nemocnicí nebo s pohřební službou. Ale hlavně poté, až hřbitovní správa má ten hrob připravený, tak můžeme mluvit o nějakém termínu. Často se nám podaří pohřbít následující den, podle islámu se má pohřbít tělo co nejdříve a tady se to daří i v praxi, tady se jinak běžně pohřbívá i po týdnu nebo i déle, což je zvyk v této zemi. Oni už ale vědí, že my je máme tendenci tlačit k dřívějšímu termínu, takže oni na naše pohřebišti jeden až dva hroby předkopají. Na našem místě se kope ručně a je to těžké, je to samý kámen, takže to trvá třeba celý den a někdy ti hrobníci nemají čas, mají jiné úkoly, takže někdy se kvůli tomu posouval termín pohřbu, proto máme předkopané ty hroby. Takže odpadá čekání, jenom se to doupraví a můžeme hned pohřbívát a domluvit termín s hřbitovní správou, aby také měli volný čas. Daří se běžně uspořádat pohřeb následující den

nebo do dvou dnů od úmrtí. My jsme již připravení, mobilní udělat omývání hned, jak je potřeba. Když máme stanovený termín pohřbu, tak si domluvíme s pohřební službou tu místnost, uděláme modlitbu a jdeme pohřbívat. Většinou využíváme služeb pohřební služby, která má na Olšanských hřbitovech kancelář a disponuje obřadní síní a místností na omývání, takže je to snazší, oni hned vědí, kdy je tam volno. Ale když je to jakákoliv jiná pohřební služba, což se stává, tak se mezi sebou dohodnou a pronájem té místnosti je možný taky. Také se vše stíhá v termínu s pohřebními službami, nemáme s nimi problém. Často se stávalo, že hřbitovní správa neměla bližší termín nebo lékaři chtěli provést pitvu, takže první věc, na kterou čekáme, je souhlas z nemocnice, že vydají tělo pozůstalým nebo pohřební službě. Každý rok je přibližně šest až deset pohřbů jenom v Praze, myslím, že jich je tu nejvíc, mimopražských pohřbů je velmi málo, celkově to třeba dvacet nebude. A je třeba říci, že řada zemřelých se nechá převést do země původu. Někdy tu uděláme jenom omývání, protože po převozu trvajícím několik dní by to bylo náročnější a pohřební služba zařizuje transport do dané země. Není to ojedinělé, ale více zemřelých se nechá pohřbít tady, i z finančních důvodů a mají tu většinou část rodiny. Takže asi každé čtvrté úmrtí se řeší převozem do země původu. Komunita je stále více tvořená muslimy původem z cizí země. Je to značně rozmanité, hlavně z Balkánu, Turecka, oblast arabských zemí - Severní Afrika a Blízký východ, je jich značná část, ale ne více než polovina, není to počet, který by převažoval. Dále jsou tu muslimové z Kavkazu, těch také není málo a také ze zemí bývalého Sovětského svazu, ze Střední Asie, hlavně z Uzbekistánu. Ten počet ruskojazyčných je možná stejný jako počet Arabů. Takže, značná část komunity je právě z této části světa, Kavkaz, Střední Asie, případně Tatarstán, jsou tady Pákistánci, Afgánci, lidé z Malajsie a dalších zemí, rovníkové Afriky, ale ty počty nejsou tak velké. Potom Češi, těch je tak pět procent, je to ale hrubý odhad, nemám na to statistiku, nějaká pořádná ani není, nějaký větší výzkum se nedělal, co se týče sčítání lidu, tak není povinné udávat náboženství, navíc část lidí napsala do té kolonky tuto náboženskou společnost. Myslím, že odhady o počtu deset, dvacet tisíc jsou reálné, já už dlouhodobě odhaduji počet muslimů zde v České republice na dvanáct tisíc. Ale je to zase jenom hrubý odhad. Počítají se tam všichni, kteří mají muslimský původ, ale také nemusí praktikovat islám. A takových muslimů je tu asi více než polovina, mají muslimské jméno, ale islám

praktikují zčásti nebo vůbec, prostě se plně asimilovali. A těch je velmi mnoho, nemáme o nich ale přehled. Před lety v rámci nějakého grantu vyšla studie o počtech muslimů a vyšlo to na asi jedenáct a půl tisíce. Bylo to podle poměrného zastoupení. Tak se to všechno sečetlo a vyšlo těch jedenáct a půl tisíce, ale myslím, že to tak nějak odpovídá. S tím, že říkám, že muslimů chodících do mešit je menší část. Ale samozřejmě každý z nich, i když nepraktikuje, nejspíš řekne, že je muslim. Nedělá ani základní věci, které by správný muslim dělat měl jako třeba modlitba a jiné, ale tihle třeba taky často si přejí být pohřbeni na muslimském pohřebišti a chtějí pohřeb podle islámu.

8.9 Zažil/a jste muslimský pohřeb v České republice? Pokud ano, jak to probíhalo?

Alisher: „Co se týká pohřbů, mám s tím malou zkušenost, jsem totiž ještě mladý a naštěstí mi zatím nikdo neumřel. A tady jsem býval několikrát, ale neorganizoval jsem tohle. ... No, nebyl jsem moc aktivní. Jaké můžou být dojmy. Bylo mi líto, že skončila u někoho životní zkouška, líto, že bude chybět rodině a že nemá žádnou další šanci udělat něco dobrého. Určitě pokud to byl dobrý člověk. A jinak jsem se šel jenom pomodlit za bratra, ať Bůh odpustí mu jeho hříchy a vyvede ho ve svůj ráj. Není to v mešitě, co já vím, je to většinou doma u člověka nebo před hřbitovem, ale ne na hřbitově. My neuctíváme mrtvých anebo kohokoliv jiného než Boha. To jsou zase pravidla islámu, který jsou určeny. Ale jak je to správně a jaké jsou výjimky, to ví jenom šejchové. Musíte pochopit, že pokud hledáte informace o zkušenosti, pak může být rozdíl. Ten rozdíl je někdy v hranicích islámu a někdy ne, což je už špatně. Pokud hledáte informace o pravidlech pohřbívání podle islámu, tak islám je jeden a pravidla jsou jedny pro všechny a nezáleží to na místě (národnost a stát) a času (jakékoliv století až do Soudného dne). Četla jste někdy poslední kázání proroka Muhammada, mír a požehnání s ním? ... Ale co chci vám říct. Prorok říkal v kázání: Nechal jsem po sobě dvě věci: Korán a své příklady (sunna). Budete-li se jich věrně držet, nikdy nesejdete z cesty. Znamená to, že je jen jedna cesta a máme to dodržovat.“

8.10 Otázka pro Vladimíra Sáňku, Islámskou nadaci v Praze a manžele Váhalovy: Jaký mají postoj muslimové v domovům seniorů a hospicům?

Islámská nadace v Praze: „Existují domovy seniorů a hospice v muslimských zemích, ale je jich o hodně méně než v Evropě, ale záleží na zákonu dané země, není to islámská věc. Rodina má za povinnost se postarat o starého, až nastane Poslední hodina, ale když ten člověk nemá rodinu, tak nemá na výběr. Ale to už není otázka islámu, to je společenská záležitost. Na některé rodiny se lidi mohou dívat špatně, že dávají dědečka do domova seniorů, ale někteří ne a možná se tam taky bude mít lépe a bude o něj lépe postaráno, když se ten domov dobře vybaví a je tam dobrý personál.“

Milan Váhala: Nemáme zkušenost s chudými zeměmi, jen se zeměmi zálivu, domy jsou většinou velké, několikapatrové a rodina tam žije pospolu ve vlastních bytech, ale odkládací starých lidí, to tam není. Tam se lidé chovají ke starým lidem hezky a nedávají je do nějakých domovů seniorů.“

Vladimír Sáňka: „V muslimských zemích se o staré lidi stará rodina, pokud nepotřebuje lékařskou péči. Hospice tam snad ani nejsou tak jako domovy seniorů, anebo velmi výjimečně. Pro rodinu by to nebylo dobré, kdyby bylo vidět, že se nepostará o maminku nebo tatínka, kteří je vychovali. Tady je to trochu jinak. Tady chápeme, že třeba církevní nebo sekulární hospice slouží jako dobré věci, že se postará alespoň stát a pokud by byla potřeba, tak Muslimská obec by se mohla angažovat v tom, aby měla svůj vlastní hospic, to není nic proto islámu. Jednou jsme o tom uvažovali, dělali jsme ve spolupráci s jedním církevním řádem hospic, ale nedokončilo se to. Je to jiná kultura, jiný vztah v těch rodinách.“

8.11 Otázka pro Vladimíra Sáňku: Jak je to v současnosti se zvláštními právy a možnostmi získat neveřejné pohřebiště?

„Zatím nemáme neveřejné pohřebiště, máme to v plánu, ale naše obec ještě není tak stabilizovaná a chtělo by to hodně administrativy a inence koupit pozemek. Ale bylo by to do budoucna řešení, kterého chceme dosáhnout. My jsme se o to už několikrát snažili i ve spolupráci se Správou hřbitovů a ona souhlasila, ale narazili jsme na jiné úředníky, kteří to nepustili dál. Jsme registrovaná náboženská společnost, tak bychom měli mít právo na vlastní neveřejné pohřebiště. Co se týká zvláštních práv, chybí nám ty podpisy, to nemáme možnost naplnit. To jsou podpisy dospělých osob,

kteře se hlásí k organizaci, mají trvalý pobyt a napíší své osobní údaje. Nikomu se moc nechce a ani jich tolik není. My jsme žádali o výjimku, ale ta byla v platnosti jen pět let po nabytí platnosti zákona 3/2002 sbírky a my jsme byli registrovaní v roce 2004, a potom jsme žádali o ty zvláštní práva a to nám bylo zamítnuto. To jsme mohli získat, neboť jsme náboženská společnost, která reprezentuje světově rozšířené náboženství s dlouhou historickou tradicí, ale zamítla to vláda. Takže teď nám zbývá jít jedině cestou sesbírání těch podpisů, jedno promile počtu obyvatel České republiky. Ale já myslím, že to pohřebiště bychom mohli zřídít i bez těch zvláštních práv. Těch je asi pět - sňatky, vyučování na školách nebo založení náboženské školy, duchovní služba v armádě a ve věznicích, takže to řešíme dle dohody ad hoc. Ale že bychom teď nějak vyloženě potřebovali zvláštní práva, to ne, ta škola taky není aktuální.“

8.12 Zhodnocení

Na základě těchto rozhovorů lze pozorovat, že některé prvky jsou pevně ustálené tak, jak by to mělo být podle islámu a u jiných dochází k transformaci. Co se týká kolektivní eschatologie, tj. Soudného dne a pobytu v pekle a ráji, lze pozorovat, že v Koránu je popsáno mnoho představ barvitým způsobem, aby si každý dovedl živě představit, jak bude celý tento proces probíhat a aby to v něm podnítilo touhu dostat se do ráje, kde ho čeká mnoho slastných, krásných a voňavých věcí a chvil, zatímco peklo by ho mělo děsit. Co se týká individuální eschatologie, tj. stavu duše od smrti až po Soudný den, lze pozorovat, že se představy mohou lišit podle literatury orientalistů a jiných badatelů od představ teologů. Při této skutečnosti je škoda, že o rozhovor nemělo zájem více imámů vzdělaných v teologii, neboť nelze zkoumat zvyky projevující se v islámských praktikách odděleně od islámské věrouky. Nicméně vzhledem k počtu muslimů v České republice by se další bádání ohledně pohřebnictví v islámu mohla spíše orientovat teoreticky a zaměřit se více na zdroje od vzdělaných imámů, neboť zde není natolik početná muslimská komunita jako třeba v Německu, kde se nabízí větší prostor pro komparaci proměn v pohřebnictví jak zemi původu, tak v nové zemi.

Ohledně skutků před smrtí a závěti nebyly shledány žádné rozpory, neboť každý muslim by měl konat dobré skutky a dodržovat pět pilířů islámu a závěť je tak individuální záležitost, která se nedá v práci jako je tato více specifikovat. To

se týká i omývání, které má jasně daná pravidla, ale jak lze vypořádat z rozhovorů, mohou nastat situace, kdy je třeba improvizovat a poupravit zaběhlé postupy, které ale mají zůstat v souladu s islámem. Co se týká modlitby, liší se informace od informátorky Silvie Váhalové a v publikaci Luboše Kropáčka. V té je dáno, že modlitba se vykonává za novorozence, pokud nepřišel na svět již mrtvý, tj. alespoň jednou se nadechl (Kropáček, 2010, p. 60)

Zajímavé se jeví projevy soustrasti a pak pohřební hostiny, které, jak vyplývá z rozhovorů, nejsou záležitostí islámu a i přesto jsou hojně rozšířené v různých variacích. Tyto projevy reflektuje i Jana Malecká (2014) ve své práci. Co se týká barvy a typu oděvu, lze pozorovat, že je to individuální záležitost daná zvykem v různých regionech, ale přesto se v některé literatuře (Kropáček, 2010) objevuje jasně daná barva.

Místní zákony značně komplikují praktikování pohřbů, neboť v České republice je oproti leckterým muslimským zemím potřeba využít pohřební službu, a tak se celý proces úředně komplikuje a v případě hrobů upravuje jejich vzhled tak, jak není běžné a doporučováno, nicméně i přesto se daří ve velké většině naplňovat jejich průběh dle islámu. Dříve tomu tak nebylo, jak vyplývá z publikace Jany Malecké (2014), omývání se konalo po pár dnech a samotných pohřeb až po pěti, šesti dnech (p. 172). Naopak domovy seniorů a hospice se jeví spíše jako rarita v muslimských zemích, a proto zde o ně není větší zájem.

Závěr

Jak lze vypožorovat z předchozích kapitol práce, pohřbívání podle islámských zásad se daří naplňovat i přes občasné úřední problémy. Lze pozorovat, že došlo k pokroku ohledně naplňování časového limitu, který je běžně daný v muslimských zemích, neboť dle informací Jany Malecké (2014) ještě před několika lety trvala příprava na pohřeb skoro týden, dnes se běžně daří stíhat vykonat omytí a obřad do dalšího dne. Tomuto procesu ani nebrání právní statut Ústředí muslimských obcí, které má doposud jen první stupeň registrace. Problémem se ale jeví postupně docházející místo na muslimských pohřebištích v České republice, a to převážně v Praze, kde se koná nejvíce pohřbů. Ústředí muslimských obcí by stálo o založení neveřejného hřbitova, na které má dle práva nárok, naráží ale na nezájem či neochotu ze strany hřbitovních správ, a to i v případě, kdy by usilovalo jen o vyčlenění pozemku na hřbitově, tak jak to má doposud v Praze, Brně a v Třebíči.

Co se týká průběhu omývání a pohřbu, dle dostupných rozhovorů se v nich nijak výrazně neprojeví regionální zvyky muslimů pocházejících ze zahraničí, a to ani v případě pořádání pohřební hostiny, která nemá základ v islámu a v muslimských zemích je běžně rozšířena. V tomto ohledu se tedy nedá moc zaměřit na přejímání zdejších kulturních zvyků, které jsou často dány zákonem, jako je nutnost využít rakev, stanovená podoba hrobu a tedy je nelze ani komparovat se zeměmi původu informátorů. Přejímání zdejších zvyků lze pouze shledat v jedné z výpovědí, podle které je doporučováno zdejším muslimům nosit černou barvu na pohřeb. Nicméně autorka si je vědoma malého počtu vzorku informátorů, který je dán jejich problematičtějším sháněním, neboť mnozí se bojí poskytnout rozhovor z důvodu zneužití anebo překroucení informací, se kterým již mají někteří z komunity zkušenost anebo zkrátka nemají zájem. Stěžejní informací jsou tedy hlavně výpovědi představitelů Islámské nadace, kteří poskytují rady ohledně pohřbů anebo se snaží zajistit asistenci při jejich vykonávání, a tudíž mají v této problematice největší přehled.

Závěrem se dá říci, že otázka pohřbívání muslimů v České republice není zcela uzavřena, a tudíž bude zajímavé sledovat její vývoj i nadále.

Seznam literatury

Bowen, J., R. (2012). *A New Antropology of Islam* (1st ed.). New York, Unites States of America: Cambridge University Press.

Denny, F., M. (1998). *Islám a muslimská obec*. Praha, Česká republika: Prostor.

Doušek, R., Holub, P., Holubová, Z., Janeček, P., Obrovský, J. (2014). *Úvod do etnologického výzkumu* (1st ed.). Brno, Česká republika: Munipress.

Hrbek, I. (1972). *Korán*. Získáno z <http://www.vzdelavaci-institut.info/?q=system/files/Koran.pdf>

Janků, T. (2013). Analýza přiznání (zvláštních) práv muslimské náboženské obci v ČR. Získáno z <https://www.law.muni.cz/dokumenty/25883/8>

Klapetek, M. (2006). Umírání a smrt v islámu. Naplnění náboženských pravidel v realitě současného Německa. In Doležalová, I., Hamar, E., Bělka, L. (Eds.), *Náboženství a tělo* (pp. 139-145). Brno, Praha, Česká republika: Masarykova univerzita, Malvern.

Kropáček, L. (1993). *Duchovní cesty islámu* (1st ed.). Praha, Česká republika: Vyšehrad.

Kropáček, L. (2009). Islám v českých zemích. In D. Červenková, A.-P. Rethmann (Eds.), *Islám v českých zemích* (1st ed., pp. 21-29). Praha, Česká republika: Vyšehrad.

Kropáček, L. (2010). Umírání, smrt a eschatologické představy v islámu. In Ondračka, L., Kropáček, L., Halík, T., Lyčka, M. & Zemánek, M., *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti* (1st ed., pp. 57-69). Praha, Česká republika: Cesta domů.

Leaman, O., Abdul-Raof, H., Afsaruddin, A., Albayrak., A., Ali, K., Shamsher Ali, M., Ameer, R. ... Wild, S. (2006). *The Qur'an: an Encyclopedia*.

Získáno z <https://www.politicalavenue.com/PDF/ENCYCLOPEDIAS/Encyclopedia%20of%20Quran.pdf>

Malecká, J. (2014). *Narození, svatba a pohřeb v sunnitském islámu* (1st ed.). Brno, Česká republika: Munipress.

Mendel, M., Ostřanský, B. & Rataj, T. (2007). *Islám v srdci Evropy* (1st ed.). Praha, Česká republika: Academia.

Mořkovský, T. (2009). Smrt a pohřeb - *islámská civilizace. In J. Malina a kol. (2009), *Antropologický slovník* (pp. 3794-3797). Získáno z <http://is.muni.cz/do/1431/UAntrBiol/el/antropos/index.html>

Ostřanský, B. (2009). *Malá encyklopedie islámu a muslimské společnosti* (1st ed.). Praha, Česká republika: Libri.

Ostřanský, B., Beránek, O., Boušek, D., Melčák, M., Ťupek, P. & Klapetek, M. (2014). *Smrt, hroby a záhrobí v islámu: Poslední věci člověka pohledem muslimských pramenů* (1st ed.). Praha, Česká republika: Academia.

Ross, H. M. (2001). Islamic Tradition at The End of Life. *MEDSURG Nursing*, 10, pp. 83-88.

Soukup, M. (2014). *Terénní výzkum v sociální a kulturní antropologii* (1st ed.). Praha, Česká republika: Karolinum.

Topinka, D. (Ed.) (2006/2007). *Integrační proces muslimů v České republice: pilotní projekt*. Získáno z http://www.inkluzivniskola.cz/sites/default/files/uploaded/integrace_muslimu.pdf